

Теми наукових розробок відповідають актуальним проблемам військово-спеціальних наук: військової психології, військової географії, військового перекладу та лінгвістичного забезпечення військ, воєнної економіки, інформаційної безпеки, військового навчання і виховання та спрямовані на їх розв'язання. Зміст Вісника надає можливість зрозуміти основні напрямки творчих пошуків науково-педагогічних і наукових працівників, учених, здобувачів, ад'юнктів, що пов'язані із проблематикою розбудови Збройних Сил України.

Темы научных разработок соответствуют актуальным проблемам военно-специальных наук: военной психологии, военной географии, военного перевода и лингвистического обеспечения войск, военной экономики, информационной безопасности, военного обучения и воспитания и направлены на их решение. Содержание Вестника позволяет понять основные направления творческих поисков научно-педагогических и научных работников, ученых, соискателей, адъюнктов, связанные с проблематикой строительства Вооружённых Сил Украины.

The research topics are urged by and aimed at solving current problems of military-special sciences: military psychology, military geography, military translation and linguistic support of operations, military economy, information security, military education and training. The Herald provides an overview of the research interests of scientists, scholars, teachers, and postgraduate students devoted to the development of the Armed Forces of Ukraine.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.В. Балабін, канд. філол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.І. Алещенко, д-р психол. наук, проф.; С.Ю. Бортник, д-р геогр. наук, проф.; Л.Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф.; І.В. Данилюк, д-р психол. наук, проф.; Г.І. Денисик, д-р геогр. наук, проф.; Л.Ф. Дубіс, д-р геогр. наук, проф.; А.Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; С.А. Лісовський, д-р геогр. наук, с.н.с.; О.О. Любіцева, д-р геогр. наук, проф.; О.Г. Ободовський, д-р геогр. наук, проф.; Я.Б. Олійник, д-р екон. наук, проф.; І.О. Ольховой, канд. геогр. наук, доц. (заступник відповідального редактора); О.Д. Сафін, д-р психол. наук, проф. (відповідальний за напрям: психологія); О.І. Сторубльов, канд. техн. наук, доц. (відповідальний секретар); Ю.М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	03680, Київ, вул. Ломоносова, 81, Військовий інститут; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92; ел. пошта: viknu@univ.net.ua офіційний сайт: www.mil.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 16.03.2017 (прот. № 13)
Атестовано	"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки" відповідно до п.6 наказу Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 №241 включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі науки "Психологія".
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ № 17617-6467Р від 29.03.11р.
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

The research topics are urged by and aimed at solving current problems of military-special sciences: military psychology, military geography, military translation and linguistic support of operations, military economy, information security, military education and training. The Herald provides an overview of the research interests of scientists, scholars, teachers, and postgraduate students devoted to the development of the Armed Forces of Ukraine.

Теми наукових розробок відповідають актуальним проблемам військово-спеціальних наук: військової психології, військової географії, військового перекладу та лінгвістичного забезпечення військ, воєнної економіки, інформаційної безпеки, військового навчання і виховання та спрямовані на їх розв'язання. Зміст Вісника надає можливість зрозуміти основні напрямки творчих пошуків науково-педагогічних і наукових працівників, учених, здобувачів, ад'юнктів, що пов'язані із проблематикою розбудови Збройних Сил України.

Темы научных разработок соответствуют актуальным проблемам военно-специальных наук: военной психологии, военной географии, военного перевода и лингвистического обеспечения войск, военной экономики, информационной безопасности, военного обучения и воспитания и направлены на их решение. Содержание Вестника позволяет понять основные направления творческих поисков научно-педагогических и научных работников, ученых, соискателей, адъюнктов, связанные с проблематикой строительства Вооружённых Сил Украины.

EXECUTIVE EDITOR	V. Balabin, PhD in Philology, Professor
EDITORIAL BOARD	V. Aleshchenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; S. Bortnyk, Doctor of Sciences in Geography, Professor; L. Burlachuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; I. Danyliuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; H. Denysyk, Doctor of Sciences in Geography, Professor; L. Dubis, Doctor of Sciences in Geography, Professor; A. Kovalenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor; S. Lisovskyi, Doctor of Sciences in Geography, Senior Research Associate; O. Liubitseva, Doctor of Sciences in Geography, Professor; O. Obodovskyi, Doctor of Sciences in Geography, Professor; Y. Oliinyk, Doctor of Sciences in Economics, Professor; I. Olkhovoy, PhD in Geography, Associate Professor (Deputy Editor in Chief); O. Safin, Doctor of Sciences in Psychology, Professor (responsible for the area: Psychology); O. Storubliov, PhD in Technical Sciences, Associate Professor (Executive Secretary); Y. Shvalb, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03689; ☎ (38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; www.mil.univ.kiev.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute 16.03.2017 (prot. № 13)
Certified by the	"Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-Special Sciences" was included in the List of Scientific Professional Publications of Ukraine in the specialty "Psychology" in compliance with provision №6 of the Order of Ministry of Education and Science of Ukraine №241 of 09.03.2016
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.2011
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate № 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ

Алещенко В. Теоретичні та практичні аспекти психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах бойової обстановки та після бою	6
Лефтеров В., Яковлев Д. Науково-методичні засади професійної поліцейської конфліктології.....	12
Олександренко К. Психологічні особливості програми розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця.....	16
Онщенко Н., Тімченко В. Психологічні особливості «виходу з війни».....	21
Сафін О. Індоктринація як інструмент гібридної війни Росії.....	24
Литвинчук Л. Сучасні реабілітаційні підходи в наркології.....	28
Мась Н. Методика оцінки морально-психологічного стану особового складу ЗСУ в особливий період.....	31
Мельник Я., Беспалько А. Поведінкові маркери особистості військовослужбовця при переживанні ним внутрішньоособистісного конфлікту.....	34
Сторожук Н. Структура морально-психологічного стану особового складу військових підрозділів.....	39
Балабушка Є. Диференційно-психологічні особливості комбатантів до і після повернення із зони антитерористичної операції..	42
Тептюк Ю. Психологічні умови виникнення та розвитку стресостійкості у професійній діяльності працівників соціальної сфери.....	47
Швець В. Діагностика та усунення причин психосоматичних захворювань на шляхах системного педагогічно-батьківського підходу	51
Малюга В., Гришин С., Тракалюк О. Основні напрями використання поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України.....	56
Малюга В., Кравченко А., Зубовський Д. Ретроспективний аналіз становлення інструментального підходу до детекції обману.....	60

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЯ

Алещенко В. Теоретические и практические аспекты психологической реабилитации военнослужащих в условиях боевой обстановки и после боя	6
Лефтеров В., Яковлев Д. Научно-методические основы профессиональной полицейской конфликтологии.....	12
Олександренко К. Психологические особенности программы развития иноязычной коммуникативной компетентности будущего специалиста.....	16
Онищенко Н., Тимченко В. Психологические особенности «выхода из войны».....	21
Сафин А. Индоктринация как инструмент гибридной войны России.....	24
Литвинчук Л. Современные реабилитационные подходы в наркологии.....	28
Мась Н. Методика оценки морально-психологического состояния личного состава ВСУ в особый период.....	31
Мельник Я., Беспалько А. Поведенческие маркеры личности военнослужащего при переживании ним внутриличностного конфликта.....	34
Сторожук Н. Структура морально-психологического состояния личного состава воинских подразделений.....	39
Балабушка Е. Дифференциально-психологические особенности комбатантов до и после возвращения из зоны антитеррористической операции.....	42
Тептюк Ю. Психологические условия возникновения и развития стрессоустойчивости в профессиональной деятельности работников социальной сферы.....	47
Швец В. Диагностика и устранение причин психосоматических заболеваний на путях системного педагогико - родительского подхода.....	51
Малюга В., Гришин С., Тракалюк О. Основные направления использования полиграфа в Министерстве обороны Украины и Вооруженных Силах Украины	56
Малюга В., Кравченко А., Зубовський Д. Ретроспективный анализ становления инструментального подхода к детекции обмана.....	60

CONTENTS

PSYCHOLOGY

V. Aleschenko	
Theoretical and practical aspects of servicemen psychological rehabilitation under conditions of combat situation and after the engagement.....	6
V. Lefterov, D. Yakovlev	
Scientific and methodological foundations of professional policing conflictology.....	12
K. Oleksandrenko	
Psychological features of the program of foreign language communicative competence of future specialists.....	16
N. Onischenko, V. Tymchenko	
Psychological characteristics of "exit from war".....	21
O. Safin	
Indoctrination as the tool of russia's hybrid war.....	24
L. Lytvynchuk	
Modern rehabilitation approaches addiction.....	28
N. Mas	
Methods of the morale assessing of personnel of the armed forces of ukraine during the special period.....	31
J. Melnik, A. Bespalko	
Behavioural markers of the personality of the military servant, when he experiences his intrapersonal conflict.....	34
N. Storozhuk	
Structure of morale and psychological condition of personnel of military units.....	39
E. Balabushka	
Differential-psychological characteristics of combatants before and after returning from the anti-terrorist operation zone.....	42
Y. Teptiuk	
Psychological conditions of occurrence and development of stress tolerance in professional activities of social workers ...	47
V. Shvets	
Diagnosis and elimination of the causes of psychosomatic disorders in the ways of pedagogical system-parent approach.....	51
V. Maliuha, S. Hryshyn, O. Trakaliuk	
Basic areas of the polygraph use in the ministry of defense and the armed forces of Ukraine.....	56
V. Maliuha, A. Kravchenko, D. Zubovskyi	
Retrospective analysis of formation of instrumental approach to deception detection.....	60

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ БОЙОВОЇ ОБСТАНОВКИ ТА ПІСЛЯ БОЮ**

Психологічна реабілітація аналізується як складова частина соціальної, медико-психологічної реабілітації. Розглядаються її основні етапи, принципи проведення, стрес-фактор, комплекс заходів, що організується командирами, заступниками з морально-психологічного забезпечення, психологами, медичними працівниками з метою відновлення психічних і фізичних ресурсів особового складу в результаті впливу психотравмуючого бойового стресу бою. Аналізується досвід застосування психологічної реабілітації в умовах бойової обстановки та після бою. Сформульовані теоретичні висновки й практичні рекомендації щодо шляхів її покращення в умовах бойової обстановки й після бою.

Ключові слова: ЗС України, військовослужбовець, психологічна реабілітація, психологічна допомога, стрес-фактор.

Постановка проблеми. З початком проведення АТО на Сході України разом із набуттям військового досвіду учасники бойових дій зазнають фізичних та психологічних травм. Вони потребують психологічної допомоги та психологічної реабілітації, що має важливе значення не тільки для самих вояків, а й для всього суспільства. Так, за даними директора Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України Н. Агаєва: "Для 80 % особового складу, який побував у зоні військових дій на сході країни, характерні агресивність, запальність, напади гніву, стан тривоги, порушення сну, розсіяна увага, тремор (тремтіння) рук, інші ознаки впливу психотравмуючих чинників бойової обстановки". С. Чижевський, начальник структурного підрозділу психологічного забезпечення Нацгвардії, зазначає, що майже 98 % вояків «можуть потребувати висококваліфікованої психологічної допомоги». Саме про це говорить міжнародний досвід. Так, після війни у В'єтнамі Сполучені Штати Америки втратили людей значно більше, ніж під час бойових дій (через алкоголізм, наркоманію, самогубства, криміналізацію колишніх військових). У 1970-х роках у США у 25 % учасників бойових дій, які навіть не мали каліцтва, згодом загострилися різні психічні та психологічні порушення, а серед поранених і покалічених таких було 42 %, до 100 тис. ветеранів у різний час наклали на себе руки, а від 35 до 45 тис. донині ведуть замкнутий спосіб життя. Це актуалізує питання посилення уваги з боку органів військового управління, командирів (начальників), заступників командирів з морально-психологічного забезпечення, військових психологів, медичних працівників пошуку шляхів підвищення ефективності застосування психологічної реабілітації військовослужбовців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До найбільш помітних досліджень із реабілітації учасників бойових дій належать наукові праці В.І. Барка, В.С. Корольчука, В.О. Лефтерєва, О.Р. Малхазова, Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, В.В. Стасюка, О.В. Тимченка, С.І. Яковенка та інших. У них одержали розвиток нові концептуальні підходи до організації психологічної реабілітації (ПР) на різних її етапах, для окремих категорій військовослужбовців. Різні аспекти реабілітаційної роботи з військовослужбовцями розглядають такі українські та зарубіжні дослідники: Г. Акімов, О. Лобастов, Р. Грінкер, Д. Шпігель (психотравмуючі наслідки світових війн); А. Бравєє, В. Гічун, В. Ковтун, О. Коржиков, Ю. Лях (медико-соціальні аспекти реабілітації військовослужбовців); В. Березовець, С. Захарик, В. Знаков, І. Ліпатов, Т. Пароянц, В. Попов, П. Сідоров, В. Стасюк (психотравмуючі наслідки локальних воєнних конфліктів);

О. Сафін, С. Яковенко (психологічні засади створення у державі системи реадaptaції та реабілітації осіб, що брали участь в антитерористичній операції на Сході України); Н. Сторожук, Н. Мась, В. Покотило (аналіз правових основ, на яких ґрунтується функціонування вітчизняної системи психологічної реабілітації) та ін. Серед закордонних вчених особливе місце у формуванні теоретико-методологічних основ психологічної реабілітації займають праці Р.А. Абдурахманова, Л. Беккет, Г. Кент, В.Е. Попова, У.В. Сисосєва, С.І. Съєдіна, І.В. Соловйова й ін. Між тим, і на сьогодні немає повноцінних досліджень, а праці минулого не враховують особливостей сучасних війн і військових конфліктів.

Аналіз літературних джерел і документів, вивчення досвіду психологічного забезпечення (ПЗ) у ході проведення АТО, показує, що психологічна допомога «людинам, яка воює», потребує вирішення наступних завдань: розглянути основні етапи, з'ясувати принципи проведення психологічної реабілітації, вплив психотравмуючого бойового стресу на психіку військовослужбовців в умовах сучасного бою, здійснити пошук шляхів підвищення ефективності функціонування системи ПЗ, запропонувати модель психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах бойової обстановки й після бою.

Мета статті – розглянути сутність, основні принципи та завдання здійснення ПР військовослужбовців в умовах бойової обстановки й після бою, сформулювати теоретичні висновки й практичні рекомендації щодо шляхів її покращення.

Викладення основного матеріалу дослідження. За інформацією різних джерел, на сьогодні в збройному конфлікті на Сході України беруть участь близько 60 тис. українських солдатів, причому за останній час значно побільшало тих, хто повертається додому інвалідами не тільки у фізичному, а й у психологічному плані. Зважаючи на той факт, що багато військовослужбовців виявляються психологічно неспроможними самостійно повернутися в систему соціальних зв'язків і норм мирного часу, виникає потреба в спеціальному, фіксованому періоді організованого психологічного повернення учасників військових конфліктів до мирного життя. Існує нагальна потреба в проведенні заходів психологічної реабілітації психотравмованих з районів виконання завдань.

Результати досліджень свідчать, що серед військовослужбовців, які брали участь у сучасних бойових діях, 62 % – відчували максимальне психологічне навантаження, 58 % із них під час бою були нездатними вести прицільний вогонь, 80 % солдатів і сержантів та 60 % офіцерів перебували у стані стресу, що загрожувало

зриву їх діяльності. У цілому після завершення бойових дій від 40 % до 80 % особового складу потребували психологічної та фізіологічної корекції, підтримки. Військові психологи встановили, що 30 % особового складу відчуває найбільший страх перед боєм, 35 % – під час бою, 16 % – після бою, інші – до, після і під час бою (бойових дій) [1].

Аналіз практики надання психологічної допомоги військовослужбовцям та проведення з ними психологічної реабілітації свідчить про те, що є певний алгоритм, спеціалізовані прийоми, способи та форми цієї роботи, які можуть широко використовуватись для зменшення бойових психічних травм і відновлення психічного здоров'я особового складу, а отже для підтримання на належному рівні бойової готовності військових підрозділів та частин [2].

За результатами вивчення наукових думок нами з'ясовано, що поняття "реабілітація" є складним процесом, у результаті якого в постраждалого формується активне відношення до порушення його здоров'я і відновлюється позитивне сприйняття життя, сім'ї і суспільства. Найбільш змістовне і повне визначення реабілітації, прийняте на 9-й нараді міністрів охорони здоров'я і соціального забезпечення східно-європейських країн, згідно з яким реабілітація є системою державних, соціально-медичних, професійних, педагогічних, психологічних та інших заходів, спрямованих на попередження розвитку патологічних процесів, що призводять до тимчасової або стійкої втрати працездатності, на ефективне і раннє повернення хворих та інвалідів (дітей і дорослих) у суспільство і до суспільно-корисної праці.

Психологічна реабілітація – це допомога людині у відновленні після важкого стресового періоду чи подій, відновлення душевних сил і ресурсів для подальшого життя, для повноцінного виконання нових життєвих завдань. Психологічної реабілітації потребує кожна нормальна людина у певні періоди свого життя, а тим більше учасники АТО.

Водночас вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які брали участь у бойових діях, дає можливість дійти висновку, що психологічна реабілітація здійснюється в тих випадках, коли процес відновлення за якихось причин блокується або можливий тільки за участі фахівців. Це діяльність, що здійснюється суб'єктами психологічної роботи, спрямована на відновлення психічних функцій, особистісних властивостей і системи відносин особистості військовослужбовця, що дозволяють йому успішно вирішувати бойові завдання і функціонувати в мирному соціумі [3].

Об'єктом ПР є особи, які отримали бойову психічну травму, яка проявляється гостро або відстрочена в часі. Вона проводиться в комплексі з медичною та соціальною реабілітацією, і являє собою процес організованого психологічного впливу, спрямованого на відновлення такого стану психічного здоров'я військовослужбовців, який дозволяє їм достатньо ефективно вирішувати бойові та службові завдання.

Важливе положення, що визначає дієвість ПР, пов'язане з констатацією **основних принципів її здійснення**. Нами з'ясовано, що основними принципами проведення ПР є: оперативність; системність; гнучкість; багатоступеневість.

Перший з них означає доцільність надання психологічної допомоги найближчим часом після закінчення впливу психотравмуючих стресорів бойових дій, другий – використання методів, що дозволяють здійснювати

комплексний і взаємопов'язаний вплив на психіку військовослужбовців, виходячи зі структури основних форм прояву негативних наслідків психотравмуючого бойового стресу; третій – своєчасну зміну форм і методів психологічного впливу в залежності від психічного стану військовослужбовців та умов проведення ПР; четвертий – оперативне використання пунктів і центрів ПР різних рівнів у залежності від складності розв'язуваних у процесі ПР завдань.

Дослідники виділяють ряд загальновідомих принципів психологічної реабілітації учасників бойових дій, а саме:

- принцип невідкладності («хвилини рік беруть»);
- принцип наближення реабілітаційних установ до лінії фронту, зіткнення сторін (для осіб, що повертаються в бойовий стрій);
- принцип простоти заходів (доступність для самих військовослужбовців, командирів, офіцерів органів по роботі з особовим складом);
- принцип наступності та індивідуалізації заходів та ін.
- принцип дружби і військового товариства (є найефективнішим засобом і кращим психотерапевтом);
- принцип превентивності.

Варто відзначити, що такий принцип, як принцип превентивності передбачає апріорі «закладання», «вбудовування» в систему життєдіяльності військ таких елементів, які б у разі необхідності автоматично спрацьовували, попереджаючи розвиток у військовослужбовців бойових психічних травм (БПТ). Намагаючись реалізувати цей принцип, керівництво армії США ще в 80-і рр. минулого століття ввело в армійських підрозділах систему так званої «товариської взаємодопомоги». Суть її полягає в тому, що всі військовослужбовці від рядового до генерала навчаються методам екстреної візуальної діагностики надмірних емоційних переживань і надання психологічної підтримки.

Виявлено, що завдання ПР визначаються характером негативних психологічних наслідків психотравмуючого бойового стресу.

Основними завданнями психологічної реабілітації є: визначення ступеня та характеру розладів психіки, індивідуально-особистісних особливостей певдінки військовослужбовців; оцінка інтелектуальних, перцептивних, емоційних, вольових можливостей військовослужбовців, рівня їх працездатності; визначення необхідних заходів індивідуальної та групової психологічної реабілітації військовослужбовців; зниження психічної напруженості до рівня, що відповідає оптимальній працездатності, усунення негативних психічних виявів за допомогою комплексного використання психологічних, психотерапевтичних, медичних та фізіологічних методів; проведення професійно-психологічної реабілітації, а при втраті професійної придатності – професійної переорієнтації; діагностика психічних станів, аналіз динаміки їх змін; оцінка ефективності психологічної реабілітації військовослужбовців.

Психологічна реабілітація вирішує широке коло завдань психологічної допомоги учасникам бойових дій. Таких як:

- нормалізація психічного стану;
- відновлення порушених (втрачених) психічних функцій;
- гармонізація «Я-образу» ветеранів війни зі сформованою соціально-особистісною ситуацією;
- надання допомоги у встановленні конструктивних відносин із референтними особистостями і групами та ін.

Психологічна реабілітація має на меті відновлення психічного здоров'я та ефективної соціальної поведінки особистості.

Психореабілітаційні заходи починають здійснюватися вже в ході бойових дій (з військовослужбовцями, які надходять у медичні пункти та пункти (центри) психологічної допомоги та реабілітації) і проводяться протягом тривалого часу в процесі мирного життя (з особами, які страждають посттравматичним стресовим розладом).

Командування, офіцери органів МПЗ, психологи повинні пам'ятати самі та роз'яснювати підлеглим, що військовослужбовці, які зазнали бойових психогенних травм та розладів, прирівнюються до тих, хто зазнав важкої фізичної травми, вогнепального поранення, контузії, хімічного отруєння тощо.

За висновками дослідників, на бойові психогенні травми, які зазнали військовослужбовці, вони можуть реагувати двома способами: гіперактивністю чи загальмованістю, рідше – їх поєднанням. Час психотравматизації внаслідок зазваної бойової психогенної травми чи розладу залежно від сили, інтенсивності стрес-факторів, індивідуальних психологічних особливостей та інших параметрів може тривати декілька хвилин, годин, днів або й років, тому необхідно евакуювати постраждалих з поля бою та доставити їх на пункт психологічної допомоги. Якщо евакуація неможлива, психотравмованих військовослужбовців розміщують в укритті, заспокоюють і утримують під наглядом, ізолюють від поранених, виключають наявність можливого доступу до зброї та боеприпасів.

Специфічними завданнями психологічної реабілітації, що проводиться в зоні бойових дій, є:

- діагностика наявності, виду та рівня психічного розладу;
- евакуація військовослужбовців, яким потрібна госпіталізація для відновлення психічного здоров'я;
- відновлення порушених (втрачених) психічних функцій до рівня, що дозволяє виконувати бойові завдання;
- корекція самосвідомості, самооцінки, самопочуття і бойової мотивації військовослужбовців, які отримали психічні розлади, фізичні каліцтва;
- надання допомоги військовослужбовцям в їх підготовці до хірургічних операцій, знеболювання більшого відчуття у поранених, швидке повернення психотравмованих військовослужбовців у бойовий стрій підрозділів.

ПР включає чотири **основні етапи**: діагностичний; психотерапевтичний; реадaptaційний і супроводу. Змістом діагностичного етапу є вивчення характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, ступеня впливу цих проблем на їх психічне здоров'я і життєдіяльність і, виходячи з цього, визначення способів психологічного впливу, необхідних для психологічної допомоги конкретному військовослужбовцю, який проходить реабілітацію. Здійснення психотерапевтичного етапу включає цілеспрямоване використання конкретних форм і методів впливу на психіку реабілітованих військовослужбовців, а реадaptaційний – психологічну підготовку військовослужбовців, які проходять реабілітацію, до майбутньої військової діяльності і міжособистісної взаємодії з оточуючими людьми. При цьому реадaptaційний етап здійснюється переважно при проведенні специфічної реабілітації. Етап супроводу включає спостереження за військовослужбовцями, їх консультування і, в разі потреби, надання їм додаткової психологічної допомоги в процесі наступної після ПР життєдіяльності.

На думку О. Сафіна, система реадaptaції ветеранів АТО має здійснюватися разом із заходами

з психологічної реабілітації і базуватися на двох основних підходах: відновлення цільового психологічного ресурсу учасників бойових дій; відновлення соціального та психічного статусів комбатанта, а також підвищення його адаптивних можливостей у мирний час [3].

На всіх етапах ПР командирами, їх заступниками з МПЗ, психологами, медичними працівниками здійснюється комплекс заходів з метою відновлення психічних і фізичних ресурсів особового складу.

Особливе значення психологічна реабілітація відіграє після закінчення бойових дій.

Однак, виходячи з сучасного досвіду бойових дій, доцільніше говорити про **психологічне забезпечення відновлюваного періоду військової діяльності**, яке містить:

- психологічне інформування особового складу про можливі негативні психологічні наслідки бою й шляхи їх подолання;
  - діагностика психічного стану військовослужбовців, які становлять групу ризику (виконували складні стресогенні завдання); переживали психологічні проблеми та мають складне становище в родині; брали участь у бойових діях уперше; в ході завдань допустили серйозні помилки та ін.);
  - психологічне консультування військовослужбовців з питань психологічних труднощів відновлюваного періоду;
  - психологічну й соціально-психологічну підтримку військовослужбовців, що переживають труднощі відновлюваного періоду;
  - використання спеціалізованих психологічних методів, спрямованих на прискорення відновлюваних процесів у військовослужбовців (психофізичний тренінг, саморегуляція, групи інтенсивного спілкування і т.д.).
- При виникненні у військовослужбовця відхилення від нормального процесу відновлення з ним повинна проводитися психокорекція, а з появою стійких психологічних труднощів – надаватися психотерапевтична допомога. Ці дві форми психологічної допомоги так само, як і перераховані вище, можуть здійснюватися в умовах військової частини психологом у взаємодії з медичним персоналом цієї ж військової частини. При цьому суб'єктом відбудовного процесу залишається сам військовослужбовець.

Найпоширенішими проблемами, з якими звертаються учасники АТО або члени їх родин, є загострення конфліктів у сім'ї, що зумовлені складнощами комунікації, агресія з боку чоловіків, апатія. Одна з проблем, з якою ми зустрічаємось – алкоголізм (мова не лише про затяжне вживання алкоголю, а й періодичне "якісне"), що виникає з бажання "загасити" внутрішній адреналін. Після подібного відчуття людина й вдається до "стимулюючих" засобів: алкоголь, нікотин. Окрім того, людям, які пережили тривалі стреси, притаманне "емоційне вигорання", що зустрічається в тих, хто через побачене і пережите стає психологічно виснаженим. Таким людям дуже важко жити і працювати у звичному режимі, їм доводиться себе пересилувати, щоб отримати результат.

Свої особливі проблеми є і у поранених бійців. Таким людям необхідно працювати над подоланням отриманого стресу, болю та фантомними болями, почуття провини тощо. Часто в родинях, де є поранені військові, ігнорують проблему і тим самим загострюють її.

У зв'язку із цим **необхідно враховувати наступні фактори**:

- ступінь активності участі військової частини, підрозділів й конкретного військовослужбовця в бойових діях. Чим довше й активно військовослужбовці діяли в зоні бойових дій, тим оперативнішою, масштабнішою і більш повноцінною повинна бути психологічна допомога. Ступінь бойової активності при цьому умовно визначається за числом й характером бойових операцій, у яких брали участь військовослужбовці, за рівнем їх бойової напруженості й значимості для розв'язку більш масштабних бойових завдань.

- кількість бойових втрат у частині, підрозділі і їх причини, а так само характер і причини поранень, контузій, травм, опіків, й інших форм фізичного збитку здоров'ю конкретного військовослужбовця. У процесі надання психологічної допомоги тому або іншому військовослужбовцю у відновлюваний період враховуються: а) ситуації, у яких був нанесений збиток його здоров'ю; б) ступінь впливу на нього випадків загибелі (особливо масової) його товаришів по службі (друзів); в) характер його відношення до подій, зазначених у пунктах а) і б); г) особливості відношення до цих же подій командування різних рівнів; д) нагороди й відмінності, що пов'язані тією чи іншою мірою з цими подіями; е) характер відбиття цих подій в думках товаришів по службі, в засобах масової інформації.

- час виходу частини, підрозділу, військовослужбовця із зони бойових дій. Чим раніше й повніше буде надана психологічна допомога учасникам бойових дій, тим менша ймовірність виникнення психологічних проблем, обумовлених бойовим стресом, згодом.

- особливості соціально-психологічного клімату й міжособистісних відносин у військовій частині, підрозділі, характер відносин конкретного військовослужбовця з оточуючими людьми. З метою підвищення ефективності надання психологічної допомоги військовослужбовцям доцільно звернути увагу на їхній психічний стан, що був раніше (в тому числі в бойовій обстановці), конфлікти й усладнення у відносинах з товаришами по службі, командирами й близькими людьми.

- особливості й умови діяльності військової частини, підрозділу, військовослужбовця після виходу з бойової обстановки. Організована й продумана діяльність військовослужбовців після їхнього повернення з бойової обстановки в нормальні для психічного здоров'я умови буде сприяти підвищенню результативності наданої їм психологічної допомоги. Велике значення набуває прогнозування командирами психологічного ефекту прийнятих ними рішень з організації діяльності особового складу після виводу частини, підрозділу із зони бойових дій.

Поряд із перерахованими факторами на процес надання психологічної допомоги впливають переживання військовослужбовця, пов'язані з такими подіями його бойового досвіду, як:

- фізичне знищення (особливо в перший раз) солдат супротивника;
- загибель товаришів по службі й мирного населення, моральну відповідальність за які військовослужбовець приписує собі;
- ведення (особливо тривале) бойових дій в оточенні супротивника, знаходження в полоні;
- здійснення протиправних, на думку військовослужбовця, дій або пасивна співучасть у них.

Успішність подолання негативних психологічних впливів **психотравмуючого бойового стресу** залежить від **своєчасного їх виявлення** у того чи

іншого військовослужбовця. У зв'язку з цим, до вивчення психічного стану військовослужбовців, які зазнали впливу психотравмуючих стресорів бойової діяльності, можуть залучатися, крім військових психологів, командири (начальники) різного рівня, заступники командирів з МПЗ, військові медики, спеціально підготовлені військовослужбовці, а також, якщо це можливо, цивільні психологи.

Психологічні травми, отримані внаслідок участі у бойових діях, підпадають під класифікацію "посттравматичного стресового розладу (синдрому)" (термін Posttraumatic stress disorder – PTSD введений у науковий обіг у 1980 р. М. Horowitz, В. Dohrenwend). Наслідки воєнно-травматичного стресу проявляються симптомами "психологічного захисту" (амнезія явна чи удавана, психічна загальмованість, уникання будь-яких спогадів або асоціацій з травмуючими подіями), "повернення" (нав'язливі спогади, страхи, розлади сну, кошмари, непереборне відчуття тривоги, втрата відчуття радості й спокою).

Критерії діагностики синдрому зазначені в американському національному діагностичному психіатричному стандарті (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) та внесені до європейського діагностичного стандарту МКХ-10 (International Statistical Classification of Diseases, Injuries and Causes of Death – ICD-10).

Згідно з діагностичними критеріями, посттравматичний стресовий розлад визначається як відсутня або затяжна реакція на стресогенну подію чи ситуацію винятково загрозливого або катастрофічного характеру, які можуть зумовити дистрес майже у будь-кого. Діагностичними критеріями дезадаптації особистості є такі: ворожість або недовіра до світу; соціальна відстороненість; відчуття спустошення й безнадії; хронічне відчуття хвилювання, постійної загрози, існування "на межі"; відчуження [4, с. 436].

Як свідчить досвід спілкування з військовослужбовцями, які брали участь у бойових діях і піддалися посттравматичному стресовому розладу, викликаному такими обставинами.

По-перше, військовослужбовці перебувають в ситуації, яка безпосередньо загрожує їхньому життю, вони опосередковано переживають смерть та поранення товаришів, психологічна напруга підтримується постійними негативними очікуваннями.

По-друге, військовослужбовці в бойових умовах знаходяться в стані психічної депривації (deprivation – втрата, обмеження), що викликана неможливістю довгий час задовольнити важливі життєві потреби (зміна цивільного життя на воєнне, розлука з близькими та ін.).

По-третє, бійці в зоні АТО, які стримують натиск супротивника, а не проводять активних наступальних дій, переживають психічний стан фрустрації (від лат. frustratio – омана, марне очікування), який виникає при невідповідності реальної дійсності очікуванням людини. Стан фрустрації може виникнути при зіткненні з об'єктивними непереборними труднощами (наприклад, неможливістю одержати перемогу над супротивником з об'єктивних причин його кращої технічної оснащеності) або суб'єктивними переживаннями (наприклад, з приводу неможливості побороти ворога, оскільки керівництво не віддає відповідних наказів).

Вивчення психічного стану військовослужбовців посадовими особами, зацікавленими в ПР особового складу, здійснюється шляхом спостереження та спілкування з ними, проведення з військовослужбовцями індивідуальних і групових орієнтованих бесід психолога,

усного опитування їхніх товаришів по службі, членів сімей та родичів. Військові психологи, крім того, використовують діагностичні бесіди, опитувальники і тести, проєктивні методики, методи аналізу особливостей і результатів діяльності, експериментальні методи та ін.

Використання психологом у процесі ПР тих чи інших психологічних методів залежить від характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, готовності психолога використовувати той чи інший метод, а також індивідуальних особливостей того, кому надається допомога, і того, хто надає допомогу. При цьому, використані в процесі ПР методи спрямовуються на допомогу військовослужбовцям в усвідомленні й осмисленні тих подій, які послужили причиною їх актуального психічного стану, переживань, пов'язаних із спогадами про психотравмуючі події БД, у прийнятті того, що сталося як невід'ємної частини їх життєвого досвіду, а пізніше - в актуалізації поведінки, необхідної для подолання негативних наслідків отриманої психічної травми і реадаптації до змінених внутрішніх і зовнішніх умов життєдіяльності.

Велике значення для ефективної ПР має проведення на її першому етапі діагностичної бесіди, яка сприяє вирішенню не тільки діагностичних, а й психотерапевтичних завдань. Процес здійснення діагностичної бесіди можливий за умови подолання комунікативного бар'єру, який, як правило, виникає у військовослужбовців щодо інформативності, пов'язаної з пережитим ними досвідом. Проведення діагностичної бесіди дозволяє військовослужбовцям розповісти про те, що з ними сталося в психотравмуючій обстановці БД, відредагувати емоції, пов'язані з важким для спогадів періодом їхнього життя, поглянути на подію як би з боку, відновити цілісну картину значущих для їх актуального психічного стану подій, глибше усвідомити, а можливо, переосмислити те, що вони пережили в психотравмуючій ситуації і те, як це вплинуло на їхні подальші вчинки, життєдіяльність і здоров'я. Повноцінне проведення діагностичної бесіди сприяє також психологічній підготовці військовослужбовців до подальшої участі в реабілітаційній роботі.

Окрема категорія людей, що потребують психологічної підтримки – ті, які зазнали втрат. Вони частіше потрапляють у затяжну депресію, так зване "горювання".

Слід пам'ятати, що психологічна реабілітація – це, насамперед, допомога. Не слід сприймати людей, які отримують таку підтримку, як потенційно невірноважених. Це люди, що потрапили в складне життєве становище, з якого є вихід, тому їм просто слід допомогти звикнути до миру.

Таким чином, стресогенні фактори військової служби реальні і мають за проявами як миттєву реакцію психіки на стрес стеничного та астенічного виду, так і відстрочені в часі. Багаторазовий, тривалий вплив навіть незначних за силою стресових чинників призводить до бойового стомлення і виснаження, зниження психофункціональності людини в екстремальних умовах. Пороговий вплив сильних подразників навіть без наявності бойового виснаження здатний викликати больовий шок, короткочасно або довгостроково виводить військовослужбовця з ладу.

На сьогоднішні державні органи приділяють значну увагу проблемі реабілітації. Особливості організації та надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції та членам їхніх родин досить повно висвітлюється в Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 31 березня 2015 р. № 359-р "Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної,

професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції". В цьому документі конкретизована низка заходів по створенню цілісної системи психологічної реабілітації та забезпеченні соціальної підтримки учасникам антитерористичної операції та членам їхніх родин з урахуванням зарубіжного досвіду функціонування таких систем у постконфліктних ситуаціях.

З метою зменшення психогенних втрат та нівелювання наслідків травматизації особового складу, що взяли участь в антитерористичній операції, НГШ ЗСУ від 04.02.2015 року затверджена тимчасова Інструкція «Організація психологічного супроводження та психологічного відновлення військовослужбовців». Ця Інструкція передбачає впровадження у військах (силах) триступеневої системи роботи щодо організації психологічного супроводження та психологічного відновлення військовослужбовців, оптимізації їх морально-психологічного стану, надання додаткової психологічної допомоги особам, які мають первинні ознаки посттравматичного стресового розладу, гострого стресу та кризового психоемоційного стану. В зоні проведення антитерористичної операції створені позаштатні мобільні групи психологічного забезпечення.

Міжнародна спільнота, підтримуючи спротив українського народу російському агресору, запропонувала свою допомогу в лікуванні та реабілітації захисників України. Разом з тим учасникам антитерористичної операції держава гарантує надання соціальної та професійної адаптації, а також забезпечення пільгових пенсійних виплат. В інформації, наданій Міністерством соціальної політики України, передбачені заходи як матеріальної, так і фізичної допомоги.

Разом з тим експерти наголошують на необхідності активізувати зусилля влади й громадських організацій, волонтерів і просто небайдужих людей для негайного розв'язання основних проблем реабілітації учасників бойових дій.

Війна підриває психологічне здоров'я і потреба в лікуванні з кожним днем зростає. Діагностика – перший крок до якісного лікування, надання результативної психологічної допомоги.

З метою реалізації бюджетної програми 2505150 «Заходи із психологічної реабілітації постраждалих учасників антитерористичної операції» Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції повідомляє, що згідно з рекомендаціями фахівців-психологів, зокрема членів, створеної при Службі, Міжвідомчої комісії з питань організації психологічної реабілітації постраждалих учасників АТО, **психологічної допомоги і реабілітації потребують всі учасники бойових дій** з метою профілактики розвитку в них посттравматичних стресових розладів, дезадаптації, конфліктів з оточуючими, а також відновлення психічного здоров'я та ефективної соціальної поведінки, зміцнення їх особистісного та соціального статусу. Тому будь-який учасник антитерористичної операції, який має статус учасника бойових дій (інваліда війни) та документ, що підтверджує безпосереднє залучення до виконання завдань антитерористичної операції в районах її проведення, має право звернутися **до органів соціального захисту населення** із заявою про надання послуг з психологічної реабілітації.

Подальше удосконалення ефективності психологічної реабілітації (а за необхідності й реадаптації) в бойовій обстановці має на меті доцільним враховувати наступні **рекомендації**:

- прискорити розроблення пакету відповідних нормативно-правових документів, що регламентують сучасну систему психологічного забезпечення Збройних Сил України в умовах проведення АТО, зокрема питання розробки процедур психологічного відновлення та реабілітації, пошуку ресурсів та засобів для забезпечення цих процесів, Положення про медико-психологічну реабілітацію військовослужбовців сил антитерористичної операції під час відновлення боєздатності;

- формувати тактичні бойові групи, блок-пости, екіпажі з максимальним врахуванням психологічної стійкості військовослужбовців, характеру передбачуваних психогенних травм, наявності посттравматичного досвіду попередньої служби;

- навчати командирів (начальників) ланки взвод-рота-батальйон методикам психологічного діагностування, розпізнаванню реакцій посттравматичних стресових розладів і правильному реагуванню на них, наданню першої психологічної допомоги ;

- виділяти військовослужбовців з гострими реакціями посттравматичних стресових розладів і направляти їх у тил для стаціонарного відновлення або лікування;

- застосовувати спеціальні медикаментозні засоби, що підвищують і підтримують психологічну стійкість військовослужбовців;

- створювати в місцях відпочинку військовослужбовців або ротації підрозділів пункти надання первинної психологічної допомоги й підтримки, вчасно виявляти військовослужбовців, що раніше одержали посттравматичні стресові розлади; здійснювати якісне комплексування посад офіцерів-психологів (заміщення цивільним персоналом), що має практичний досвід психологічної роботи, вищу освіту за відповідними спеціальностями

- організовувати спеціальні курси для волонтерів з питань організації та здійснення реабілітаційної роботи.

- передбачити організацію та проведення занять медичної підготовки за стандартами НАТО з усіма військовослужбовцями, військовими медиками, командирами та начальниками. Цією системою навчань важливо охопити також усіх військовозобов'язаних, які поповнять лави війська під час чергової хвилі часткової мобілізації.

Також слід розробити стандарти (критерії) допуску психологів до здійснення заходів психологічної реабілітації з метою уникнення непрофесіоналізму при наданні психологічної допомоги постраждалим. Налагодити співпрацю з центрами післятравматичної реабілітації воїнів АТО щодо відновлення психіки, де привчатимуть звикнути до нової кінцівки чи до її відсутності (працюватимуть у Києві, обласних центрах та інших місцях).

Перелік реабілітаційних установ, які надають послуги з психологічної реабілітації відповідно до угод, укладених Державною службою України в справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції в 2016 році. Відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо психологічної реабілітації постраждалих учасників антитерористичної операції органи соціального захисту населення організують направлення учасників АТО до реабілітаційних установ.

Для отримання такої послуги необхідно **звернутися до районного управління соціального захисту населення за місцем реєстрації або місцем фактичного проживання.**

Реабілітаційні послуги надаються учасникам АТО в реабілітаційних установах, з якими Державною

службою України в справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції в установленому законодавством порядку укладено відповідну угоду про надання реабілітаційних послуг.

Психологічні послуги надаються отримувачу в порядку черги не частіше одного разу на рік.

Психологічні послуги надаються на підставі індивідуального плану реабілітації, розробленого реабілітаційною установою, який передбачає обов'язкове здійснення наступних заходів:

- психологічної освіти та консультування;

- психологічної діагностики та підбору методів психологічної реабілітації;

- психологічної допомоги (терапії);

- психологічної корекції та проектування майбутнього;

- профілактики та запобігання кризовим явищам психологічного стану.

Міжнародна спільнота й громадські організації також допомагають українській владі в лікуванні військових, які отримали поранення або стали інвалідами після сутичок із прокремлівськими сепаратистами на Сході України.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розглянуті підходи до вирішення порушеної проблеми дозволяють запропонувати *модель психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах бойової обстановки й після бою*, основними компонентами якої є: визначення напрямків діяльності із запобігання негативним психічним станам військовослужбовців; принципи, завдання, етапи проведення ПР; виявлення рівнів соціально-психологічної дезадаптації особистості, яка викликана дією факторів посттравматичного стресу бою; розроблення комплексу заходів щодо ПР у відновлюваний період військової діяльності; соціально-психічна адаптація учасника бойових дій у суспільстві, ефективна реалізація якої можлива в процесі виконання запропонованих рекомендацій.

Отже, органи військового управління, командири (начальники) всіх рівнів, офіцери органів морально-психологічного забезпечення, військові психологи мають цілеспрямовано впливати на свідомість і психіку військовослужбовців у складних умовах сучасного бою, що сприятиме підтриманню морально-психологічного стану особового складу на рівні, необхідному для якісного виконання бойових завдань.

Дієва система психологічної реабілітації та реадптації має стати одним з ефективних інструментів подолання негативних наслідків участі особового складу Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України та інших збройних формувань та правоохоронних органів у бойових діях у зоні АТО і спрямовуватись на відновлення психічних функцій, особистісних властивостей і системи відносин особистості військовослужбовця, що дозволяють йому успішно вирішувати бойові завдання і функціонувати в мирному соціумі. Її основними завданнями мають бути: протидія ПТСР, прискорення душевного і психічного одужання ветеранів бойових дій, поступове перетворення їх на соціально активних громадян нашого суспільства.

Подальшого дослідження вимагають питання функціонування в обласних (районних) військових комісаріатах, у військових частинах системи допомоги учасникам АТО щодо організації та проведення заходів відновлення психологічного стану, реабілітації (реадптації) психотравмованих військовослужбовців; професійного відбору особового складу до підрозділів АТО,

вивчення психологічної стійкості військовослужбовців до впливу стрес-факторів бойових дій; обґрунтування системи формування психологічних якостей у військовослужбовців, як майбутніх учасників військових конфліктів; формування в них психологічної готовності до бойових дій.

Список використаних джерел

1. Алещенко В. І. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник : у 2 ч. Ч. 1. / [В. М. Вилко, В. М. Грицюк, В. Г. Дикун та ін.]; за заг. ред. В. В. Стасюка. – К. : НУОУ, 2012. – 464 с.

2. Сторожук Н. А. Сучасний стан системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції / Н.А. Сторожук., Н.М. Мась, В.В. Покотило. Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військ.-спеціальні науки. – К., 2016. – Вип. 1(34). – С. 34–38.

3. Сафін О. Д. Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації та реадaptaції учасників антитерористичної операції / О.Д. Сафін / Наука і оборона, 2016. – №1. – С. 24–30.

4. Алещенко В. І. Основні симптоми посттравматичного стресу військовослужбовців, які приймали участь у бойових діях / В. І. Алещенко // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військ.-спеціальні науки. – К., 2010. – Вип. 24–25. – С. 107–112.

Надійшла до редколегії 15.02.17

В. Алещенко, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В УСЛОВИЯХ БОЕВОЙ ОБСТАНОВКИ И ПОСЛЕ БОЯ

Психологическая реабилитация анализируется как составная часть социальной, медико-психологической реабилитации. Рассматриваются ее основные этапы, принципы проведения, комплекс мер, которые организуются командирами, заместителями по работе с личным составом, психологами с целью восстановления психических и физических ресурсов личного состава в результате получения психотравмирующего боевого стресса боя. Анализируется опыт применения психологической реабилитации в условиях боевой обстановки. Сформулированы теоретические выводы и практические рекомендации относительно путей ее улучшения в условиях боевой обстановки и после боя.

Ключевые слова: ЗС Украины, военнослужащий, психологическая помощь, психологическая реабилитация, стресс-фактор.

V. Aleschenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF SERVICEMEN PSYCHOLOGICAL REHABILITATION UNDER CONDITIONS OF COMBAT SITUATION AND AFTER THE ENGAGEMENT

Psychological rehabilitation is analyzed as an integral part of social, medical and psychological rehabilitation. The author has considered its basic stages, the principles of conduct, a set of measures, which is organized by commanders, deputies for work with personnel, psychologists in order to restore mental and physical resources personnel as a result of receiving the combat stress on the battlefield. The experience of psychological rehabilitation application in a combat situation is analyzed. The main theoretical conclusions and practical recommendations to ways her improving in the combat situation conditions and after the battle have been formalized.

Key words: The Armed Forces of Ukraine, a serviceman, a stress- factor, psychological help, psychological rehabilitation.

УДК 159.9:351.74:316.48

В. Лефтеров, д-р психол. наук, проф.,

Д. Яковлев, д-р політ. наук, проф.

Національний університет «Одеська юридична академія»

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ КОНФЛІКТОЛОГІЇ

Статтю присвячено дослідженню проблем конфліктології в діяльності працівників поліції як складової поліцейської психології. Систематизуються науково-методичні засади та структурні складові науково-прикладної галузі та навчальної дисципліни «Професійна поліцейська конфліктологія», яку запропоновано включити у програму професійної підготовки працівників Національної поліції України.

Ключові слова: конфліктологія, професійна поліцейська конфліктологія, поліцейська психологія, працівники поліції, конфліктні ситуації.

Постановка проблеми. Демократизація суспільних відносин в Україні зумовлює подальше вдосконалення професійної діяльності правоохоронців, розвитку співробітництва і партнерських взаємин правоохоронних інститутів держави із населенням. Проте загально-визнано, що правоохоронна правозастосовна діяльність апріорі є конфліктогенною, бо покликана протистояти, іноді навіть жорстко, злочинним діям як окремих людей, так малих і великих груп. На жаль, повне викоринення такого негативного, надзвичайно конфліктного суспільного явища як злочинність на сучасному етапі є лише бажаним, але мінімізація кількості злочинів на рівні держави і окремих регіонів, часткове або повне виключення деяких видів злочинних діянь можливе, про що переконливо свідчить досвід розвинених, демократичних країн світу.

Поряд із екстремальними конфліктними ситуаціями працівники поліції у повсякденній діяльності часто попадають в обставини конфронтації з учасниками

кримінального процесу, окремими людьми і групами, непорозуміння із громадянами, колегами керівниками, іншими поліцейськими службами та правоохоронними структурами, органами влади тощо. Працівників поліції також не минають і конфлікти в особистому житті, побутовій, сімейній та інших сферах, що є цілком нормальним для життя будь-якої людини в умовах сучасної соціальної взаємодії.

Діяльність сучасної Національної поліції України відбувається в умовах реформування, спрямованого на підвищення ефективності поліцейської діяльності, в тому числі надання якісних правоохоронних послуг населенню за сучасними міжнародними стандартами. Саме тому актуалізується проблема концептуалізації науково-методичних засад професійної поліцейської конфліктології як наукової прикладної галузі, впровадження в роботу із різними категоріями Національної поліції України системної конфліктологічної підготовки, розвитку в них практичних умінь і навичок ефективного

© Лефтеров В., Яковлев Д., 2017

вирішення професійних конфліктів на основі ґрунтовної теоретичної підготовки з основ конфліктології. Зазначене власне є метою даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчать численні дослідження вітчизняних і зарубіжних фахівців діяльність правоохоронця є однією з найбільш складних за одночасністю, різноманітністю, жорсткістю, а деколи й за суперечністю вимог, що пред'являються до нього. Інтенсивна взаємодія цих характеристик у поєднанні з іншими чинниками та умовами (небезпека для життя і здоров'я, відповідальність за наслідки тощо) кожного разу переводить працівника поліції, що потрапляє в таку ситуацію, в режим особливого протікання психічних процесів і критичних випробувань його особистості. При цьому чим складніше і відповідальніше оперативно-службове завдання з охорони правопорядку і боротьби зі злочинністю, чим більш конфліктними і небезпечними є умови, в яких поліцейський має діяти, тим більш суворо перевіряються не тільки його професійні знання, навички і вміння, але й глибинні ресурси його особистості та організму, моральні й волевільні якості.

Поняття конфлікту належить як буденній свідомості, так і науці, що наділяє його своїм специфічним змістом. Конфлікти, як суттєва сторона соціальних зв'язків, взаємодії і відносин людей, їх поведінки і вчинків, з незапам'ятних часів притягували до себе допитливу увагу людини. Свідчення тому – міфологія і релігія різних народів, фольклор і пам'ятники стародавньої літератури, судження античних і середньовічних мислителів, досягнення соціальних і гуманітарних наук.

Проблеми конфліктології, конфліктних ситуацій завжди цікавили науковців, політиків, практиків. Філософія, історія, культура, політологія, світові релігії оперують поняттями конфлікту через поняття добра і зла, порядку і хаосу. Проте як самостійна наука галузь конфліктології – відносно молода наука. У завершеному вигляді вона сформувалася в середині ХХ століття. І на сьогодні існують численні праці із фундаментальних і прикладних проблем конфліктології.

Враховуючи, що економічна конкуренція та політичний плюралізм є базовими умовами процесу демократизації, у перехідних суспільствах зростає рівень конфліктності. Адже сутність конфлікту – це зіткнення інтересів та потреб великих соціальних груп, спільнот та окремих індивідів. Саме тому багатьох проникливих дослідників можна віднести до представників конфліктної теорії. Поряд із класиками, такими як Р. Арон, М. Вебер, Р. Дарендорф, Г. Зіммерман, Л. Козер, Р. Коллінз, А. Лейпгарт, К. Маркс, Е. Мейо, проблеми конфліктології сьогодні розробляються сучасними вченими, в тому числі й українськими. Серед них А. Анцупов, В. Бебик, М. Варій, В. Великий, М. Головатий, Н. Гришина, Л. Ємельяненко, С. Ємельянов, В. Іванов, В. Кудрявцев, Ю. Лукін, Т. Негел, В. Петух, М. Росенко, О. Сахань, Д.Г. Скотт, О. Шипилов та інші [1-5].

У цілому, процес формування конфліктної традиції пов'язується, передусім, із інтерпретаціями презентації інтересів груп у традиційному (аграрному), модерному (індустріальному) та постіндустріальному (інформаційному) суспільствах. Ці інтереси можуть мати економічну, етнічну, класову, релігійну, національну, політичну (партійну, ідеологічну та ін.) складові. Вони пов'язані із потребою різноманітних соціальних груп у визнанні та розумінні (якщо використовувати термінологію М. Вебера).

На рівні великих соціальних груп та систем (макрорівень) конфлікти відбуваються між класами, етносами,

націями, країнами. На середньому рівні (інституційний рівень) сторонами конфлікту виступають політичні та державні інститути (партії, мас-медіа, групи інтересів, органи влади, громадські об'єднання та ін.). Зрештою, на мікрорівні (взаємодія «обличчям до обличчя») – це між особами, рольові конфлікти. У їх ескаляції та вирішенні важливу роль відіграє психологічний фактор. Саме тому, становлення конфліктології також відбувається з урахуванням досягнень психології особистості, соціальної психології, психології управління, психології спілкування, юридичної психології, психотерапії, психо-консультування тощо.

Останнім часом здійснені дослідження й аналіз проблем конфліктології в діяльності правоохоронних органів України. Так, за твердженням О. Бандурки, працівникам органів внутрішніх справ доводиться брати участь у різних за своїми характеристиками конфліктних ситуаціях, основні з яких можна виділити залежно від того, в якій сфері діяльності працівників вони виникають. О. Бандурка наводить декілька класифікацій конфліктних ситуацій в правоохоронних органах, серед яких внутрішні й зовнішні, природні й штучні, міжособистісні та внутрішньо-особистісні, відкриті й закриті (латентні), конфлікти, що переслідують особисті, групові чи громадські цілі. Крім цього О. Бандурка виділяє такі види конфліктів в органах внутрішніх справ: закономірні, необхідні, вимушені, функціонально невинуваті; залежно від емоційного стану – з високою емоційною напруженістю, з помірною емоційною напруженістю, без емоційної напруженості; стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні; залежно від часу розгортання – короткочасні, тривалі, затяжні (безвихідні); залежно від процесу розгортання, наслідків розв'язання – керовані, слабо керовані, некеровані (стихийні) [6].

Ще одна українська дослідниця конфліктів в органах внутрішніх справ І. Ващенко вважає, що виникненню конфліктів у поліції на соціально-професійній основі сприяють такі причини, як: недосконалість системи добору й розстановки кадрів; зазіхання працівника на вищу посаду й обмеженість можливостей їх задоволення у підрозділі; прогалини в нормативних документах, що регулюють порядок несення служби; різний ступінь зацікавленості суб'єктів під час взаємодії на кожному етапі професійної діяльності тощо [7]. Крім цього, І. Ващенко серед причин конфліктів у діяльності працівників поліції визначає: соціально-психологічні (хибні образи конфлікту, різний підхід до оцінки одних і тих же складних подій, психологічні умови застосування офіційної оцінки, розбалансована рольова взаємодія людей, внутрішньо-груповий фаворитизм тощо); соціально-демографічні (коли у підрозділі починають переважати інтереси однієї демографічної групи над іншою, відбувається перерозподіл ролей, загострюються негативні сторони психології різних вікових груп тощо); організаційні (недосконала система організації структури МВС України, неправильна організація праці у підрозділі, неправильний розподіл заробітної плати); матеріально-технічні (застаріле обладнання та машини, праця в несприятливих умовах, загазованість, шум тощо) [7].

Проте, на сьогодні необхідне подальше дослідження питань щодо чинників та типології професійних конфліктів працівників поліції, соціально-психологічних особливостей юридичних конфліктів у професійній діяльності поліцейських. Особливої уваги потребує аналіз професійних конфліктів, пов'язаних зі службовим травматизмом та застосуванням силового впливу, вивчення інноваційних конфліктів, що характерні для сучасного процесу реформування, розгляд шляхів і

методів менеджменту професійних конфліктів працівників поліції, їх профілактика та розв'язання. Отже, є нагальна потреба розробки та впровадження самостійної наукової та навчальної галузі (дисципліни) «Професійної поліцейської конфліктології». Слід зазначити, що за кордоном поліцейська конфліктологія розвивалась у межах поліцейської психології, яка набула поширення в країнах Європи та США. Фахівці з поліцейської конфліктології беруть участь у вирішенні як службових конфліктів, у тому числі в переговорній діяльності з терористами, які захопили і утримують заручників, з психічно неврівноваженими громадянами тощо, так і особистісних, побутових і навіть сімейних конфліктів поліцейських [8].

Викладення основного матеріалу досліджень. Як теоретико-прикладна дисципліна професійна поліцейська конфліктологія має три рівні знань:

а) загально-теоретичний і методологічний, який пояснює природу конфліктів як соціальних феноменів, аналізує їх структуру, ознаки, елементи в системі суспільних взаємин;

б) теоретико-праксеологічний, на якому розробляються теорії, відслідковуються особливості, виокремлюються та аналізуються типи й чинники конфліктів у різних професійних ситуаціях діяльності працівників поліції;

в) емпірично-прикладний, який є підґрунтям професійної конфліктології, утворюється на основі емпіричних досліджень і складається із зафіксованих фактів, експериментів, тестувань, моделювання, тренінгів щодо прояву управління та вирішення конфліктів під час професійної діяльності працівників поліції.

До об'єкта професійної поліцейської конфліктології ми відносимо всі прояви конфліктної соціальної взаємодії у професійній діяльності працівників органів внутрішніх справ, а також у їх соціальному житті, тобто вся нескінченна розмаїтість реальних конфліктів, зокрема професійних, якими наповнене минуле і сучасне суспільне життя.

Конфлікти являють собою невичерпний об'єкт пізнання з огляду на чисельність існуючих та стрімке зростання нових конфліктологічних ситуацій. Водночас об'єкт конфліктології є більш консервативним наукоутворюючим чинником ніж предмет. До предмета професійної поліцейської конфліктології відносимо закономірності виникнення, ескалації і розв'язання професійних конфліктів у діяльності поліцейських, у тому числі основи поліцейської медіації (посередництва) та ведення переговорів як ефективних засобів розв'язання конфліктів.

Загалом предмет конфліктології виступає більш динамічним елементом, його межі постійно уточнюються в результаті розвитку науки. Так, на ранніх стадіях становлення конфліктології до її предмета було віднесено переважно деструктивні, тобто руйнівні функції, менше – конструктивні функції конфліктів, а тепер до предмета конфліктології додаються нові функції конфліктів: групоутворення, інноваційні, інформаційні тощо. Крім того, стає очевидним, що об'єкт професійної поліцейської конфліктології стає більш вузьким і включає здебільшого юридичні (правоохоронні) та службово-поліцейські конфлікти, а предмет розширюється за рахунок включення в нього методів управління конфліктними ситуаціями під час професійної діяльності, культури конфліктної поведінки, закономірностей профілактики конфліктів.

Отже, предметом професійної поліцейської конфліктології як інтеграційної галузі наукових знань є

загальні закономірності виникнення, розвитку і вирішення конфліктних ситуацій, інцидентів і конфліктів у професійній діяльності працівників поліції, а також основні принципи, способи, закони, механізми, прийоми діяльності у відношенні до конфліктного зіткнення, управління конфліктом і його розв'язання.

Методологія професійної поліцейської конфліктології як цілісна система логічно пов'язаних теоретичних, власне методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур отримання достовірних знань щодо природи, сутності, змісту конфліктів – базується на фундаментальних наукових принципах серед яких:

1. Принцип єдності теоретичних узагальнень та емпіричних досліджень орієнтує конфліктологів не зводити вивчення конфліктів до аналізу паперів, так званих «карт конфлікту» чи думок, що відображають конфліктну взаємодію, а звертатися до безпосереднього дослідження реальних конфліктів конкретних суб'єктів у певному соціальному середовищі.

2. Принцип діалектичного розвитку – несе в собі розуміння безперервності розвитку і зміни будь-якого явища і процесу. Цей принцип вимагає при вивченні професійних конфліктів у діяльності поліції виявляти тенденції їх еволюції. Розвиток конфлікту може бути поступовим, безперервним, тривалим, нерівним, скачкоподібним від одних форм до інших, частіше від простих до складніших.

3. Принцип діалектичної єдності теорії, експерименту і практики допомагає будувати дослідницькі стратегії в професійній конфліктології, зіставляючи емпіричну базу і теоретичні конструкції.

4. Принцип системного підходу – вимагає розглядати конфлікт як цілісне, складне, органічне поєднання всіх елементів (складових) конфлікту, зв'язки між елементами, а також сукупність зв'язків конфлікту із зовнішніми умовами. Цей принцип говорить про те, що конфлікт у житті не є самодостатнім, він включений у більш широкую систему соціальних відносин.

6. Принцип об'єктивності – один з найважливіших принципів наукової оцінки – вимагає мінімізувати вплив особистісних і групових інтересів, настанов, упереджень та інших проявів суб'єктивізму щодо процесу вивчення конфліктів і висновків.

Професійна поліцейська конфліктологія є міждисциплінарною наукою і базується на загальних категоріях конфліктології й професійної діяльності працівників поліції, а також використовує наукові поняття філософії, соціології, психології та права, і спирається на власні свої результати. Ми пропонуємо дотримуватися такої системи категорій професійної поліцейської конфліктології: конфлікт; юридичний конфлікт; правоохоронний конфлікт, правозастосовний конфлікт; професійний конфлікт у діяльності працівників поліції; типологія професійних (правоохоронних) конфліктів; функції професійних (правоохоронних) конфліктів; динаміка професійного (правоохоронного) конфлікту (ескалація, реескалація, вирішення); менеджмент професійних конфліктів; попередження професійних конфліктів у поліції; вирішення професійного (правоохоронного) конфлікту; інститут переговорів; динаміка і методи переговорного процесу; поліцейська медіація тощо. На підставі цих категорій відбувається формування більшості конфліктологічних понять та основна проблематика професійної поліцейської конфліктології.

До безпосереднього тематичного змісту дисципліни «Професійна поліцейська конфліктологія» пропонуються наступні структурні розділи: 1. Загальні положення

професійної поліцейської конфліктології. 2. Психологічна та соціальна природа конфлікту. 3. Класифікація та структурно-функціональний аналіз конфлікту. 4. Специфіка та типологія професійних конфліктів працівників поліції. 5. Юридичний конфлікт як різновид соціального конфлікту. 6. Класифікація юридичних конфліктів. 7. Стратегія та форми поведінки людини в юридичних конфліктах. 8. Менеджмент конфліктів в поліції. 9. Професійні конфлікти працівників поліції, пов'язані зі службовим травматизмом та застосуванням силового впливу. 10. Шляхи та прийоми розв'язання професійних конфліктів в діяльності поліцейських.

Серед окресленого кола базових категорій, питань і структурного змісту професійної поліцейської конфліктології, вважаємо за необхідне виокремити окремі концепції цієї науково-навчальної галузі в контексті аналізу типології та специфіки професійних конфліктів працівників поліції.

Так, до типових конфліктів в діяльності поліції, відносяться: кримінальні конфлікти та конфлікти з учасниками кримінального процесу; конфлікти з громадянами; конфлікти з керівництвом; конфлікти з колегами; конфлікти між службами і підрозділами поліції, іншими правоохоронними органами; конфлікти з місцевими органами самоврядування, підприємствами, комунальними службами тощо.

Розглянемо деякі з наведених специфічних конфліктів у професійній діяльності працівників поліції. Понад 80 % злочинів, що фіксуються у кримінальній статистиці, становлять злочини, які виявляються і розслідуються поліцією. Тому до одного із головних завдань професійної конфліктології працівників поліції належать проблеми попередження та вирішення кримінальних конфліктів. Кримінальний конфлікт – це «конфлікт із кримінальним законом», у який вступає людина, що скоїла суспільно-небезпечне діяння. Способом виявлення та розв'язання кримінального конфлікту є кримінальне судочинство. У процесі попереднього розслідування та розгляду в судах кримінальних справ виникають та вирішуються кримінально-процесуальні конфлікти.

Конфліктні ситуації в діяльності поліції по розкриттю й розслідуванню злочинів нерідко характеризуються великим емоційним напруженням, значною тимчасовою протяжністю, широким діапазоном можливих наслідків результату конфлікту, необхідністю суворого дотримання закону. Особливо конфліктогенними є такі слідчі дії, як: обшук, допит, слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання, призначення експертизи. Крім цього, з конфліктами можуть проходити й такі процесуальні дії: затримання підозрюваного, накладення арешту на майно, ексгумація трупа, отримання зразків для порівняльного дослідження, контроль і запис переговорів тощо.

У діяльності працівників поліції, особливо в частині охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю, нерідко виникають конфлікти, які створюють ризик та небезпеку для їх життя та здоров'я, є потенційно небезпечними для інших громадян. Випадки загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ, на жаль, ще відбуваються в таких екстремальних конфліктних ситуаціях, як фізична протидія, опір працівникам поліції з використанням холодної та вогнепальної зброї, припинення масових безладів, групових порушень, затримання правопорушників, перевірка документів у підозрілих осіб тощо. В таких професійних конфліктах під час службової діяльності, застосування засобів силового впливу працівниками поліції є не тільки їх

правом, а й обов'язком, особливо коли мова йде про припинення злочину, затримання небезпечних злочинців, забезпечення власної безпеки та безпеки громадян. Тому серед проблем професійної поліцейської конфліктології, поряд із засвоєнням навичок безконфліктного спілкування, вмінь розв'язання протиріч без силового впливу, значне місце займають питання професійно-психологічної готовності працівників до правомірного застосування вогнепально-силового впливу.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Отже, правоохоронна діяльність, пов'язана з постійними чинниками протистояння, фізичного та психологічного протистояння, комунікативного ризику та емоційного стресу, що мають специфічні ознаки ґенези конфлікту. Професійна поліцейська конфліктологія є міждисциплінарною науково-навчальною та практичною галуззю, яка покликана сприяти професійній підготовці працівників поліції до виконання покладених на них завдань з охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю. До базових проблем професійної поліцейської конфліктології включені як загальнонаукові конфліктологічні проблеми, так і специфічні питання, що виходять із особливостей професійної діяльності працівників поліції. Зокрема, це такі проблеми: аналіз та розв'язання юридичних (правоохоронних) конфліктів; чинники та типологія професійних (правоохоронних) конфліктів працівників поліції; динаміка професійного (правоохоронного) конфлікту; менеджмент професійних конфліктів в поліції; засоби і прийоми вирішення професійного (правоохоронного) конфлікту тощо. Окремого аналізу та розв'язання потребують проблеми кримінальних та кримінально-процесуальних конфліктів, вирішення екстремальних ризиконебезпечних конфліктних ситуацій, в тому числі засобами застосування фізичної сили, спеціальних засобів та табельної вогнепальної зброї.

З огляду на викладене, пропонується обов'язкове включення «Професійної поліцейської конфліктології» до навчальних планів підготовки працівників поліції у відомчих навчальних закладах МВС України. Опанування зазначеної дисципліни дозволяє структурувати у свідомості курсантів та слухачів отримані знання з психології, соціології та різноманітних галузей права, демонструє інваріанти правових механізмів розв'язання тих чи інших конфліктних ситуацій та залежність обраних стратегій поведінки або управління конфліктом від поставлених цілей, бажаного результату.

Список використаних джерел

1. Анцупов А.Я. Конфликтология: Учебник для вузов / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – 3-е изд. – М., 2008. – 496 с.
2. Великий В.М. Конфликтологія: Навчальний посібник / В.М. Великий. – Херсон : Видавництво: Чув С.М., 2006. – 339 с.
3. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб. : «Питер», 2005. – 464 с.
4. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии / С.М. Емельянов. – СПб. : «Питер», 2000. – 368 с.
5. Иванов В.М. Юридична конфліктологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Иванов, О. Иванова. – К. : МАУП, 2004. – 224 с.
6. Бандурка А.М. Конфликтологія: Уч. посібник для вузов / А.М. Бандурка, В.А. Друзь / Университет внутренних дел МВД Украины. – Харьков : РИП «Оригинал», Фортуна-Пресс, 1997. – 356 с.
7. Ващенко І.В. Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ : Монографія / І.В. Ващенко. – Харків : поліції, 2002. – 256 с.
8. Котенёв И.О. Полицейская психология в США. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.sale/yuridicheskaya-psihologiya_1332/politsejskaya-psihologiya-ssha-76249.html.

Надійшла до редколегії 22.07.16

В. Лефтеров, д-р психол. наук, проф.,
Д. Яковлев, д-р полит. наук, проф.
Национальный университет «Одесская юридическая академия»

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦЕЙСКОЙ КОНФЛИКТОЛОГИИ

Статья посвящена исследованию проблем конфликтологии в деятельности сотрудников полиции как составляющей полицейской психологии. Систематизируются научно-методические основы и структурные составляющие научно-прикладной отрасли и учебной дисциплины «Профессиональная полицейская конфликтология», которую предложено включить в программу профессиональной подготовки работников Национальной полиции Украины.

Ключевые слова: конфликтология, профессиональная полицейская конфликтология, полицейская психология, работники полиции, конфликтные ситуации.

V. Lefterov, Doctor of Sciences in Psychology, Professor,
D. Yakovlev, Doctor of Sciences in Political Science, Professor
National University "Odessa Law Academy"

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PROFESSIONAL POLICING CONFLICTOLOGY

The article deals with the problems of conflict in police work as a part of police psychology. Scientific methodological and structural components of scientifically applied industry and discipline "Professional Police Conflictology" are systematized. This discipline is suggested to include into professional training for the National Police of Ukraine.

Key words: conflictology, police psychology, professional police conflictology, police officers, conflicts.

УДК 159.923.2.800:37

К. Олександренко, д-р психол. наук, доц.
Хмельницький національний університет, м. Хмельницький

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

У статті викладено результати дослідження психологічних особливостей програми розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців з міжнародних відносин. Основним завданням викладача іноземної мови з підготовки майбутніх фахівців з міжнародних відносин визначено створення таких психолого-педагогічних умов, за яких кожен з них може реалізуватись як суб'єкт навчально-пізнавальної діяльності, здатний зайняти активну особистісну позицію; можливим є формування у студентів внутрішньої мотивації для досягнення високих показників розвитку іншомовної комунікативної компетентності; використовуються методи, форми і засоби навчання, спрямовані на розвиток у майбутніх фахівців професійно значущих якостей; організується спеціальне управління пізнавальною діяльністю майбутніх фахівців із метою досягнення ними високих показників при вивченні іноземної мови як на планових навчальних заняттях, так і в період самостійної підготовки. Необхідною умовою розвитку оптимального рівня іншомовної комунікативної компетентності є сама особистість майбутнього фахівця: його особистісний і професійний ресурси, а також спеціальні знання та вміння, необхідні для подальшої діяльності.

Ключові слова: психологічні особливості, програма розвитку, іншомовна комунікативна компетентність, майбутні фахівці, міжнародні відносини.

Постановка проблеми. Зміна освітньої парадигми, що відбувається в останній час, визначила необхідність застосування компетентнісного підходу до системи освіти. В умовах глобалізації світової економіки зміщаються акценти з принципу адаптивності на принцип компетентності, що є в основі професійної діяльності випускників освітніх установ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему комунікативної компетентності у діяльності розробляють О.Ф. Волобуєва, Л.А. Жумаєва, Л.А. Петровська, В.А. Якунін та інші. У дослідженнях О.Ф. Волобуєвої комунікативна компетентність розуміється як система психологічних знань про себе та про інших, вмінь і навичок у спілкуванні, стратегій поведінки у соціальних ситуаціях, що дозволяє будувати міжособистісне спілкування відповідно до його цілей та умов [1]. Л.А. Петровська комунікативну компетентність особистості представляє як узгодженість її ціннісних орієнтацій, знань, практичного спілкування, які характеризуються органічною єдністю таких особистісних компонентів, як комунікативна спрямованість, комунікативні здатності, комунікативна інформованість і індивідуальний стиль спілкування [2]. Л.А. Жумаєва пропонує вважати

комунікативною компетентністю здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми. Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [3].

Необхідність дослідження психологічних особливостей розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців з міжнародних відносин зумовлена тим, що їм недостатньо знати іноземну мову, вони повинні бути обізнаними з усіма аспектами буття і свідомості народу, який спілкується цією мовою, здатними зайняти гуманістичну позицію стосовно клієнтів – представників різних культур, реалізувати свої професійні функції через відповідно створену систему спілкування. Зазначені вимоги актуалізують проблему дослідження психологічних особливостей розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців міжнародних відносин, від рівня сформованості якої залежить успіх їхньої професійної діяльності.

Мета статті – розкрити психологічні особливості програми розвитку іншомовної компетентності майбутнього фахівця з міжнародних відносин.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Побудова системи розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця вимагає розробки відповідного наукового забезпечення. Аналіз розвитку іншомовної комунікативної компетентності – це комплексне питання, що перебуває на перетині психології, соціології, соціальної психології, психології праці, педагогіки та інших наук. Вибудовуючи психолого-педагогічну систему знання про іншомовну комунікативну компетентність, необхідно пам'ятати, що ця система, маючи на меті оптимізацію досліджуваного феномена, у свою чергу, бере початок із системи природничих і соціогуманітарних знань, інтегруючи їх у вищому синтезі.

Відповідно до психологічного підходу, при розгляді розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця нас, у першу чергу, будуть цікавити детермінанти розвитку професіонала, професіоналізму особистості, продуктивного індивідуально-професійного розвитку, а також умови і чинники, що забезпечують цей процес. Психолого-педагогічну систему розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця було сформовано автором у процесі дослідження.

Ми розуміємо комунікативну компетентність як сукупність сформованих професійних знань, комунікативних та організаторських вмінь, здібностей до самоконтролю, емпатії, культури вербальної та невербальної взаємодії. У межах професійної підготовки майбутнього фахівця будь-якого профілю особлива увага приділяється його професійній комунікативній компетентності, тобто, навичкам спілкування у професійних ситуаціях. Ми розглядаємо процес навчання іноземної мови як систему, що є єдністю безлічі взаємозалежних структурних і функціональних компонентів, підпорядкованих цілям виховання, освіти та навчання підростаючого покоління та дорослих людей. Розвиток іншомовної комунікативної компетентності здійснюється через професійні навички та вміння, які формуються в процесі оволодіння предметом. Усе це у комплексі сприяє саморозвитку і самовдосконаленню особистості.

Усі чинники розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця можна об'єднати у такі групи:

організаційно-педагогічні (навчальний план факультету, складання розкладу, розробка критеріїв оцінки рівня компетентності, матеріальне і технічне оснащення занять);

змістовні (відбір змісту занять, інтеграція різних курсів, виокремлення провідних ідей);

технологічні (контрольно-оцінні, організація активних форм навчання, визначення груп вмінь, що входять до комунікативної діяльності, використання інноваційних технологій);

психолого-педагогічні (формування цілей, здійснення діагностики розвитку студентів, система мотивації, визначення критеріїв оцінки компетентності, рефлексивно-оцінний етап кожного заняття, залучення студентів до співуправління).

Основним завданням викладача іноземної мови з підготовки майбутніх фахівців міжнародних відносин є створення таких психолого-педагогічних умов, за яких:

майбутній фахівець може реалізуватись як суб'єкт навчально-пізнавальної діяльності, здатний зайняти активну особистісну позицію;

можливим є формування у студентів внутрішньої мотивації для досягнення високих показників розвитку іншомовної комунікативної компетентності;

використовуються методи, форми і засоби навчання, спрямовані на розвиток у майбутніх фахівців професійно значущих якостей;

організується спеціальне управління пізнавальною діяльністю майбутніх фахівців із метою досягнення ними високих показників при вивченні іноземної мови як на планових навчальних заняттях, так і в період самостійної підготовки.

Необхідною умовою розвитку оптимального рівня іншомовної комунікативної компетентності є сама особистість майбутнього фахівця: його особистісний і професійний ресурси, а також спеціальні знання та вміння, необхідні для подальшої діяльності. Мета психолого-педагогічної підготовки майбутнього фахівця полягає у задоволенні потреб суспільства у високопрофесійних фахівцях, які володіють високим рівнем іншомовної комунікативної компетентності та особистісно-професійних якостей. Для досягнення цієї мети необхідними є вирішення таких завдань:

розвиток іншомовних умінь майбутнього фахівця, особистісного і професійного ресурсу на базі індивідуально-психологічних особливостей, потенційних можливостей та адаптаційних здібностей;

розвиток потреби і мотивації до самостійного засвоєння і використання усіх компонентів іншомовної комунікативної компетентності.

Розвиток іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця є найважливішим завданням при навчанні іноземної мови, спираючись на модель розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця. Вона складається з трьох елементів. Метою організаційно-мотиваційного елемента є одержання нової інформації про можливі сфери застосування іноземної мови, діагностика потреб та інтересів, вироблення позитивної мотивації до вивчення іноземної мови з метою підвищення пізнавальної активності у роботі з навчальним матеріалом.

Підготовка майбутніх фахівців до розвитку комунікативних якостей реалізується за дотримання таких умов: спрямованість досліджуваних навчальних матеріалів з наукової літератури іноземною мовою на комунікацію як на одну з головних пізнавальних цінностей; організація активності майбутніх фахівців при обговоренні проблем майбутньої професійної діяльності; спонукання до моделювання активного спілкування на заняттях з іноземної мови; організація науково-дослідної роботи з проблем професійної діяльності іноземною мовою у межах контекстного підходу.

Другий елемент – інформаційно-процесуальний. Він забезпечує оволодіння професійно значущою інформацією відповідно до програми іноземною мовою при аудиторній і позааудиторній роботі, удосконалення навичок міжкультурної комунікації при вирішенні проблем і моделюванні іншомовного, у тому числі і професійного, спілкування. Інформаційний елемент – вивчення професійно-значущої інформації відповідно до програми для студентів-фахівців з міжнародних відносин іноземною мовою при аудиторній і позааудиторній роботі, подальше підвищення рівня пізнавальної активності, удосконалення навичок професійної комунікації при вирішенні проблем і моделюванні професійного спілкування на основі особистісно-діяльнісного і психолого-педагогічного підходів.

Знання про досвід комунікативної діяльності актуалізує комунікативну поведінку фахівців, а саме знання: ролі і місця комунікативних якостей у структурі професійної компетентності фахівця; сутності та основних

елементів професійної іншомовної комунікативної діяльності; закономірностей розвитку іншомовних професійних комунікативних якостей фахівця; алгоритмів поведінки у ситуаціях професійного спілкування;

засобів, форм, прийомів передачі інформації в процесі професійного спілкування; знання різних видів комунікативної діяльності фахівця.

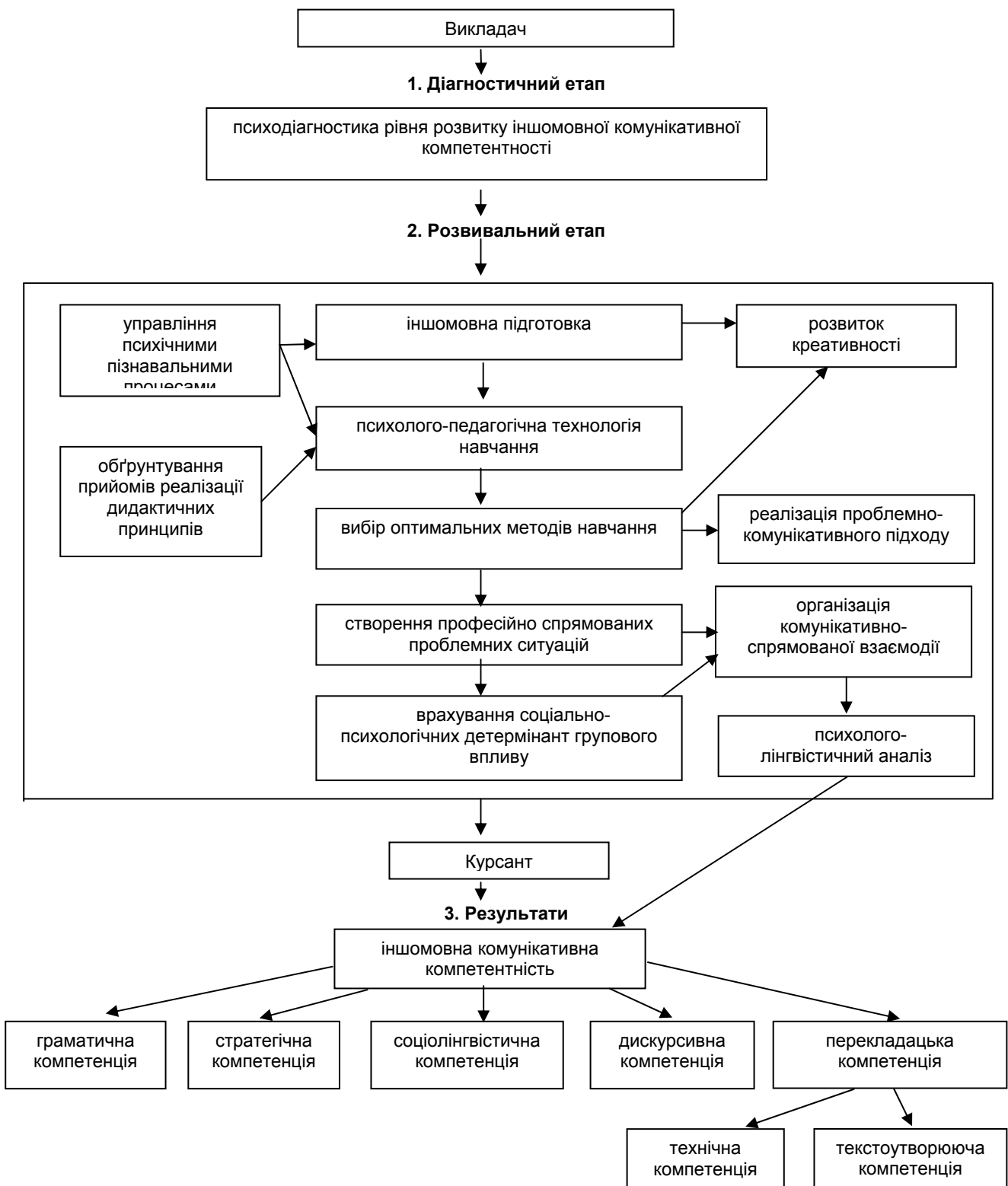

Рис. 1. Структурно-функціональна модель розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця

Інформаційно-процесуальний елемент реалізується за допомогою вивчення спеціальної літератури з іноземної мови. Комунікативні знання реалізуються за допомогою оволодіння комунікативною технікою

і технологією професійного спілкування. Процесуальний елемент розвитку іншомовної професійної комунікативної компетентності складається з іншомовної компетенції (читання, письмо, говоріння, слухання),

професійної компетенції (загальнонаукові знання, знання про професійну етику і спілкування і т.д.), професійно-значущих якостей майбутніх фахівців у процесі моделювання професійної діяльності з переходом на концепт вторинної мовної особистості. Критеріально-результативний елемент забезпечує оцінку майбутніми фахівцями розвитку власних іншомовних компетенцій і компонентів іншомовної комунікативної компетентності; мотивів розвитку мовної культури; чинників навчальної успішності; розвитку індивідуально-професійних якостей, а також оцінку викладачами результатів розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців відповідно до визначених рівнів її розвитку. Критеріально-результативний елемент охоплює весь процес навчання майбутніх фахівців і містить у собі чітко окреслене інформаційне та оцінне поля. Основою його є контроль на усіх ключових етапах навчання (I, III, V, VII семестр – залік, II, IV, VI, VIII – іспит), які містять у собі самооцінку студентами розвитку власних комунікативних вмій; мотивів вивчення іноземної мови; чинників навчальної успішності; розвитку професійно значущих якостей, а також оцінку викладача; результатів навчання іноземної мови, пізнавальної активності і комунікативної компетентності майбутнього фахівця.

У результаті діяльності викладача і майбутніх фахівців структурні елементи вступають у складну взаємодію, створюючи функціональні елементи системи розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця. Взаємозв'язок структурних елементів, які становлять основу психолого-педагогічної системи розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця, подано на рисунку 1. Відповідно до цілей навчання іноземної мови на першому рівні було створено модель комунікативних проблем, розроблено проблемні завдання і ділові ігри, підібрано текстовий матеріал. Результатом роботи з відбору матеріалу стали методичні розробки з розвитку іншомовної комунікативної компетентності студентів англійською мовою, курс «Іноземна мова спеціальності», а також елективний курс англійською мовою «Професійна комунікація». Курс навчання іноземної мови починається із проведення тестування. Його діагностичні функції дозволяють визначити рівень володіння іноземною мовою на момент вступу до ВНЗ. На підставі одержаних результатів обираються цілі, визначається зміст навчання, планується кінцевий результат. Порівнюючи результати співбесіди на початку курсу навчання зі шкільною оцінкою і виконуючи на початку навчання спеціальний тест з самооцінки комунікативних вмій з іноземної мови, майбутній фахівець оцінює їх реальний рівень і свої можливості у майбутньому.

Розподіл груп на більш і менш розвинені у мовному відношенні навчальні підгрупи (за результатами тестування) сприяє виникненню нових потреб і мотивів. Наприкінці кожного тематичного циклу здійснюється поетапний контроль у вигляді усного заліку при вирішенні комунікативних проблем у формі діалогу, полілогу, тесту, на основі прочитаної статті зі спеціальності. Будучи об'єктивним засобом контролю, заліки управляють навчанням, показуючи, як і наскільки засвоєно матеріал циклу, семестру, курсу. Наприкінці кожного семестру студентами виконується тест із самооцінки рівня комунікативних вмій і навичок. Поетапний контроль дозволяє викладачеві і майбутньому фахівцеві бачити свої реальні досягнення і виокремити перспективи для саморозвитку. Підсумковий контроль у вигляді іспиту пропонується наприкінці курсу навчання. Усні заліки за фахом, які відбуваються

у кожному циклі, формують репродуктивні вміння і є основою розвитку іншомовної комунікативної компетентності.

Психолого-педагогічна система розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця містить п'ять структурних компонентів: мета; зміст (навчальної інформації); засоби психолого-педагогічної комунікації (методи, прийоми, засоби навчання, організаційні форми); викладач; майбутні фахівці. Метою навчання у базовому курсі є розвиток іншомовної комунікативної компетентності студента. До змісту навчання належить наукова література за фахом, ігрові ситуації, проблемні завдання і рольові ігри, у межах яких формується іншомовна комунікативна компетентність фахівця. Наступний компонент системи – засоби комунікації – реалізується за допомогою використання нових методів, прийомів і засобів навчання та контролю у вигляді підручників, аудіовізуальних посібників і комп'ютерних програм відповідно до конкретних цілей і змісту кожного практичного заняття. Організація навчання і контролю здійснюється за допомогою системи усних заліків з елементами моделювання проблемних ситуацій, що утворюють цілісну систему управління навчанням іноземної мови на основі інтегративного і проблемного підходів.

В основі навчання майбутнього фахівця іноземної мови є проблемно-комунікативний, професійно-орієнтований, особистісно-діяльнісний, організаційно-мотиваційний, критеріально-результативний і управлінський підходи. Проблемно-комунікативний підхід до вивчення іншомовної комунікативної компетентності дозволяє визначити критерії, умови і способи ефективності перебігу комунікативної діяльності в умовах передачі інформації з каналу зворотного зв'язку, цінність інформації. Особистісно-діяльнісний підхід розуміється як єдність особистісного і діяльнісного компонентів на основі «Я»-концепції. В особистісному компоненті у центрі навчання перебуває сам майбутній фахівець – його мотиви, цілі, майбутня професійна діяльність. У діяльнісному компоненті – творче моделювання своєї діяльності (слухання, читання, письмо, говоріння) іноземною мовою: моделювання спілкування при рішенні наукових комунікативно-пізнавальних проблем, з огляду на свою майбутню спеціалізацію при одержанні нової наукової інформації із зарубіжних джерел, що є одним з основних мотивів до вивчення іноземної мови у немовному середовищі.

Сутність психолого-педагогічної системи розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця полягає у тому, що в процесі навчальних занять студент, спираючись на набуті знання, самостійно вирішує іншомовні проблемно-комунікативні завдання. Організаційно-мотиваційний підхід – це цілеформування, установка на цінності вивчення іноземної мови, формування пізнавальної активності особистості, формування пізнавальних і професійних потреб і мотивів на пропедевтичному рівні. Критеріально-результативна діяльність пов'язана зі стимулюванням активності учасників освітнього процесу. Зворотний зв'язок в управлінні психолого-педагогічним процесом пов'язаний з його змістом (контрольовані характеристики), виходячи із цілей управління, з визначенням частоти зворотного зв'язку.

Взаємодія у психолого-педагогічному процесі розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця здійснюється на основі управлінського

підходу. Викладач іноземної мови розглядається як суб'єкт рівнопартнерського співробітництва і фасилітатор діяльності майбутніх фахівців. Саме викладач створює умови для творчої діяльності студента, надаючи йому максимум самостійності.

Висновки з цього дослідження. Таким чином, запропонована психолого-педагогічна система розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця на основі особистісно-діяльнісного підходу має:

цілісність та охоплює весь курс навчання іноземної мови майбутнього фахівця і розвитку його іншомовної комунікативної компетентності;

певні цілі і відповідний зміст, певні психолого-педагогічні методи, засоби і способи навчання і контролю;

об'єктивний «інструмент» діагностування і виявлення комунікативних вмінь і рівня пізнавальної активності у навчально-пізнавальній діяльності у вигляді контролюючих тестів і підсумкових заліків;

ефективні засоби активізації іншомовної комунікативної компетентності: проблемно-комунікативні

завдання, ігрові навчальні ситуації, що сприяють активному запам'ятовуванню, формуванню орієнтовної основи дій, розвитку самооцінки і пізнавальної активності майбутнього фахівця.

Перспективи подальших досліджень – впровадження запропонованої програми розвитку іншомовної компетентності майбутніх фахівців різних спеціальностей у вищих навчальних закладах України та здійснення аналізу результатів такого впровадження.

Список використаних джерел

1. Волобуєва О.Ф. Психологічні основи розвитку професійних іншомовних здібностей майбутнього військового професіонала : монографія / О.Ф. Волобуєва. – Хмельницький : Видавництво Національної академії ДПСУ, 2006. – 395 с.

2. Петровская Л.А. Развитие компетентного общения как одно из направлений оказания психологической помощи / Л.А. Петровская // Введение в практическую социальную психологию : учебн. пособ. для высш. учебн. заведений / под ред. Ю.М. Жукова, Л.А. Петровской, О.В. Соловьевой. – 2-е изд., испр. – М. : Смысл, 1996. – С. 150–167.

3. Жумаева Л.А. Теоретические основы иноязычной профессиональной коммуникативной компетенции специалиста культуры / Л.А. Жумаева. – М. : МГУКИ, 2001. – С. 20–22.

Надійшла до редколегії 21.02.17

К. Олександренко, д-р психол. наук, доц.
Хмельницький національний університет, Хмельницький

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА

В статье излагаются результаты исследования психологических особенностей программы развития иноязычной коммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере международных отношений. Основным заданием преподавателя иностранного языка по подготовке будущих специалистов в сфере международных отношений определено создание таких психолого-педагогических условий, при которых будущий специалист может реализоваться как субъект учебно-познавательной деятельности, способный занять активную личностную позицию; возможность формирования у студентов внутренней мотивации для достижения высоких показателей развития иноязычной коммуникативной компетентности; используются методы, формы и средства обучения, направленные на развития у будущих специалистов профессионально значимых качеств; организуется специальное управление познавательной деятельностью будущих специалистов в целях достижения ими высоких показателей при изучении иностранного языка как на плановых учебных занятиях, так и в период самостоятельной подготовки. Необходимым условием развития оптимального уровня иноязычной коммуникативной компетентности является сама личность будущего специалиста: его личностный и профессиональный ресурсы, а также специальные знания и умения, необходимые для дальнейшей деятельности.

Ключевые слова: психологические особенности, программа развития, иноязычная коммуникативная компетентность, будущие специалисты, международные отношения.

K. Oleksandrenko, Doctor of Sciences in Psychology, Associate Professor
Khmelnitsky National University, Khmelnytsky

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PROGRAM OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS

The article presents the results of the research of psychological features of the program of foreign language communicative competence of future specialists of international relations. The main task for foreign language teacher of training future specialists of international relations was to determine the creation of psycho-pedagogical conditions in which the future specialist can be realized as a subject of teaching and learning activities, is able to take an active personal position; it is possible to formate students' intrinsic motivation to achieve high rates of foreign language communicative competence; there are methods, forms and means of training aimed at developing future specialists professionally important qualities; management is organized a special cognitive activity of future specialists in order to reach the high figures in the study of a foreign language as at the scheduled training classes, and during self-training. A necessary condition for the development of an optimal level of foreign language communicative competence is the personality of the future specialist, his personal and professional resources, and also specialized knowledge and skills, that are necessary for future activities.

Key words: psychological features, application development, foreign language communicative competence, future specialists, international relations.

УДК 159.9:159.94

Н. Оніщенко, д-р психол. наук, проф.,
В. Тімченко
Національний університет цивільного захисту України, Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ «ВИХОДУ З ВІЙНИ»

Розглянуто соціально-психологічні особливості повернення до мирного життя радянських солдат і офіцерів - ветеранів Другої світової та Афганської війн, а також учасників локальних військових конфліктів та збройних сутичок, що мали місце на теренах пострадянських країн.

Ключові слова: війна, солдат, учасник локальних військових конфліктів, психогенний розлад.

Постановка проблеми. Проблема «виходу з війни» є не менш, а то й найбільш складною, аніж проблема «входження у війну». Діапазон впливу стрес-факторів війни на людську психіку є надзвичайно широким. Він охоплює великий спектр психологічних явищ, в яких зміни людської психіки коливаються від ярко виражених, явних патологічних форм до зовні малопомітних, скритих, пролонгованих, «відстрочених» у часі реакцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В. Гуров [1] одним з перших на пострадянському просторі науковців навів узагальнені дані психогенних втрат радянської та російської армій у бойових діях ХХ століття (див. табл. 1).

Як можна побачити з наведеної таблиці 1, у відсотковому співвідношенні до чисельного складу армій, що приймали участь у бойових діях, показник психічних бойових втрат не дуже великий. Однак, протягом ХХ століття можна прослідкувати тенденцію щодо зростання психогенних розладів військовослужбовців у кожному новому військовому конфлікті.

Що ж стосується тенденції психогенних розладів серед військовослужбовців Збройних Сил України, то

за даними експертних оцінок військових медиків, отриманих нами у ході консультацій з провідними фахівцями в галузі клінічної психіатрії Військово-медичного клінічного центру Північного регіону (м. Харків); Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» (м. Київ); 16-ої міської лікарні та обласної клінічної лікарні імені І.І. Мечникова (м. Дніпро); Дніпропетровського військового госпіталю, і військового госпіталю селища Черкаський (Дніпропетровська обл.); військово-медичного клінічного центру Південного регіону, більш відомого як Одеський військовий госпіталь (м. Одеса); лікарні швидкої медичної допомоги м. Маріуполя, яку тимчасово переобладнали у військовий госпіталь (Донецька обл.); Запорізького міського, Чернігівського базового, Полтавського, Миколаївського та Львівського військових госпіталів, а також першого на Луганщині військово-польового госпіталю, – у цілому ця картина аналогічна загальносвітової.

Таблиця 1

Психогенні втрати армій царської Росії, СРСР та Російської Федерації у бойових діях ХХ століття

Війна	Кількість випадків психічних порушень на 1 тис. осіб	Учасники бойових дій, які отримали психічні розлади (у % до загальної кількості особового складу)
Русько-японська	2-3 (3.000 осіб пройшло через Харбінський психіатричний госпіталь)	немає даних
Перша світова війна	6-10	немає даних
Друга світова війна	24-30 (на 300% більше ніж у першу світову війну)	38%
Корея, В'єтнам, Афганістан, Карабах, Абхазія, Таджикистан, Чечня, інші «гарячі точки»	немає даних	24-28%
У військовослужбовців строкової служби: психогенні розлади – у 70%; хронічні посттравматичні стани – у 15-20%.		

Однак, на розвиток психогенних розладів серед українських військовослужбовців накладає відбиток ще й сучасна специфіка, пов'язана з тяжкою суспільно-політичною та економічною ситуацією в країні. Криза соціальних цінностей, падіння матеріального рівня життя, невпевненість у завтрашньому дні та т. ін. Усі ці психотравмуючі впливи неминуемо призводять до збільшення кількості психічних розладів серед комбатантів.

Однак, набагато масштабнішими є відстрочені наслідки війни або локального військового конфлікту,

які впливають не тільки на психофізіологічне здоров'я військовослужбовців, але й на їх психологічну врівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій та т. ін. Як правило, фактично без жодних виключень, усе це піддається суттєвій деформації [2]. Мабуть не випадково відомий радянський письменник, фронтовик Костянтин Сімонов у своїй трилогії «Живі та мертві» зі знанням справи написав: «Іноді людині здається, що війна не залишає в неї незгладимих слідів, але якщо вона дійсно людина, то їй це тільки здається» [3].

Мета статті. Визначити соціально-психологічні особливості «виходу з війни» ветеранів Другої Світової та Афганської війн, а також учасників локальних військових конфліктів та збройних сутичок, що мали місце на теренах пострадянських країн.

Викладення основного матеріалу дослідження. Вивчення архівних матеріалів, проведення аналізу наукової, художньої та мемуарної літератури, бесід, фокус-груп з учасниками вищезазначених подій, використання автобіографічного методу, анкетування,

інтерв'ювання, обсерваційних методів спостереження, узагальнення незалежних характеристик, побудови аналогій та використання психокорекційних методів впливу дозволили нам визначити та упорядкувати соціально-психологічні особливості «виходу з війни» ветеранів Другої Світової та Афганської війн, а також учасників локальних військових конфліктів та збройних сутичок, що мали місце на теренах пострадянських країн (див. табл. 2).

Таблиця 2

Психологічні особливості «виходу з війни» ветеранів Другої Світової та Афганської війн, а також учасників локальних військових конфліктів та збройних сутичок, що мали місце на теренах пострадянських країн

Психологічні маркери «виходу з війни»	Ветерани Другої Світової війни	Ветерани Афганської війни	Учасники локальних військових конфліктів та збройних сутичок
Відношення суспільства до ветеранів	У більшості своєї, суспільство відносилось до фронтовиків з повагою та пошаною.	Відмінною рисою Афганської війни була повна відсутність на перших порах інформації про неї. У подальшому відбувалася зміна акцентів щодо висвітлювання цієї війни: від героїзації ЗМІ переходили не тільки до реалістичного аналізу, але й до явних перехльостів, коли негативне відношення до самої війни переносилося на її учасників. Зміни соціального курсу в СРСР призвели до згасання інтересу до Афганської війни, а самі воїни-«афганці», які повернулися з цієї війни, виявилися начебто зайвими, непотрібними не тільки властям, але й суспільству в цілому. Сприйняття Афганської війни самими її учасниками і тими, хто там не був, виявилось майже протилежним.	Полярне відношення у суспільстві щодо участі її громадян у різноманітних військових конфліктах та збройних сутичках.
Відношення ветеранів до суспільства	Повертаючись з війни, колишні солдати та офіцери підходили до мирного життя з фронтовими мірками, часто переносячи у післявоєнне життя набутий військовий спосіб поведінки. Найбільш помітними проявами специфічного впливу війни на психологію її учасників стали «фронтний максималізм», синдром силових методів і спроб їх застосування (особливо на перших порах) у конфліктних ситуаціях мирного життя.	Більшість воїнів-«афганців» пережили те, з чим наші пересічні громадяни на той час і не стикалися. І повернулися ці хлопці з Афганської війни набагато дорослішими, аніж їх однолітки, які не воювали. Вони стали «іншими» – чужими, незрозумілими, незручними для суспільства, яке відгородилося від них цинічною фразою «Я вас туди не відправляв». І саме тоді вони теж стали замикатися у собі або шукати один одного, об'єднуватися в групи, створювати свій власний світ.	Соціальний стан ветерана бойових дій характеризується так званою кризою ідентичності (іншими словами, – втратою цілісності та віри у свою соціальну роль). Багато хто з таких людей втратив інтерес до суспільного життя, здатність до емпатії та потребу в душевній близькості з іншими людьми. Абсолютна більшість учасників бойових дій негативно ставляться до представників влади, вважають, що держава обдурила і зрадила їх.
Характерні індивідуально-психологічні ознаки ветеранів	Душевні надломи, зриви, озлобленість, непримиримість, підвищена конфліктність – з однієї сторони та стомленість, апатія, – з іншої, – як природна реакція організму на наслідки тривалого фізичного та нервового напруження, випробуваного в бойовій обстановці.	Нестійкість психіки, при якій навіть самі незначні втрати та труднощі штовхають ветерана на самогубство; особливі види агресії; страх нападу ззаду; провина за те, що залишився у живих; ідентифікація себе з загиблими; різко негативне відношення до соціальних інститутів, уряду.	Стан песимізму, недовіра до інших людей, втрата сенсу життя; невпевненість у своїх силах; потреба мати при собі зброю; неприйняття ветеранів інших війн; бажання зігнати на комусь злість за те, що був посланий на війну, і за все, що там відбувалося.

<p>У кого з ветеранів були особливі труднощі при поверненні до мирного життя</p>	<p>Надзвичайно гостру психічну драму після перемоги відчували інваліди, а також ті, хто втратив близьких та залишився без даху над головою. Особливі труднощі відчували і ті, хто до війни не мав ніякої професії.</p>	<p>Надзвичайно гостру психічну драму відчували інваліди.</p>	<p>Надзвичайно гостру психічну драму відчують інваліди і ті, хто перебував у полоні.</p>
<p>Психологічні феномени</p>	<p>Приступи «фронтної ностальгії» (бажання повернутися у минуле, у бойову обстановку або відтворити якусь подобу, хоча окремі риси бойової обстановки в межах існуючої дійсності) змушували ветеранів шукати один одного, групуватися у ветеранські організації та об'єднання. Саме радянським ветеранам Другої світової війни завдячують за цей психологічний феномен – феномен «фронтного братерства» вітчизняні ветерани – учасники наступних війн та локальних збройних конфліктів.</p>	<p>У розумінні соціально-психологічного стану воїнів-«афганців» особливе значення посіла категорія «афганського синдрому». Синдром, який руйнує особистість ветерана Афганської війни, зовсім був не знайомий ветеранам Другої світової війни. Саме «афганський» синдром привів сучасних дослідників до розуміння різкої різниці між справедливою та несправедливою війнами: перші визивають лише відстрочені реакції, пов'язані з тривалою нервовою та фізичною напругою, другі, крім цього, загострюють комплекс провини.</p>	<p>Не минувший у суспільстві «афганський» синдром встиг доповнитися «карабаським», «придністровським», «абхазьким», «таджицьким», «чеченським». А зараз ще й «донецьким». Майже 75% сучасних російських ветеранів бойових дій заявляють про своє бажання повернутися в Чечню чи будь-яку іншу гарячу точку, причому практично кожен четвертий з них готовий це зробити без усіляких роздумів.</p>

Висновки з цього дослідження. Підводячи підсумок отриманим результатам, зробимо декілька важливих, на наш погляд, констатацій та висновків:

1. У цілій низці наслідків (економічних, політичних, соціальних та ін.), що приносить кожна війна або локальний військовий конфлікт у суспільство, не менш важливими є психологічні наслідки, адже кожна зі сторін конфлікту пропускає через себе десятки, сотні тисяч військових, а потім «вихлюпує» їх назад у цивільне життя, вносячи, при цьому, усі особливості милітаризованої свідомості.

2. Кожна війна або локальний збройний конфлікт стає каталізатором, що прискорює виникнення станів психічної дезадаптації, декомпенсації, розвиток психопатологічної симптоматики та особистісних змін серед її учасників. Проями стресових реакцій у ветерана бойових дій багато в чому будуть випливати з преморбідних особистісних особливостей самого екскбатанта.

3. Психологічні особливості «виходу з війни» так само як і психологія комбатанта повинні отримати у суспільстві та наукових колах широке розповсюдження, з обов'язковим виходом цієї проблеми за вузькі межі професійних військових структур. Ці важливі питання повинні зберігати своє значення не тільки в перші післявоєнні роки, коли роль ветеранів-фронтників у суспільстві особливо велика, але й протягом усього життя покоління учасників бойових дій (хоча ми розуміємо, що згідно з законами буття, з часом, цей вплив поступово буде згасати).

4. Зіткнення більшості учасників війн та локальних збройних конфліктів з реаліями звичайного мирного життя без попередньої допомоги психолога (а в деяких випадках, – психотерапевта і, навіть, психіатра) може призвести до посилення їх психотравматизації і маніфестацій посттравматичних стресових розладів.

5. Для суспільства психологічний потенціал учасників бойових дій матиме суперечливе значення, поєднуючи дві основні тенденції – творчу й руйнівну. І те, яка зі сторін цього потенціалу – позитивна або негативна – виявиться домінуючою в мирному житті, буде залежати від стану самого суспільства та його відношення до ветеранів бойових дій. Уся наша історія – яскраве тому підтвердження.

Перспективи подальших досліджень нам вбачаються у визначенні соціально-психологічних особливостей «виходу з війни» учасників антитерористичної операції, що проходить на сході нашої країни на території Донецької та Луганської областей.

Список використаних джерел

1. Гуров В.А. Отечественные вооруженные силы и их роль в разрешении вооруженных конфликтов [Текст]: дис. на соискание ученой степени д. истор. наук: спец. 07.00.02 – «Отечественная история» / Владимир Алексеевич Гуров: Поволжская государственная социально-гуманитарная академия. – Самара. 2014. – 613 с.
2. Лазебная Е.О. Военно-травматический стресс: особенности посттравматической адаптации участников боевых действий [Текст] / Е.О. Лазебная, М.Е. Зеленова // Психологический журнал. – 1999 г. - Т. 20, № 5. С. 62-74.
3. Симонов К.М. Живые и мертвые [Текст] /Константин Михайлович Симонов. – М., 1966. – 512 с.

Надійшла до редколегії 08.02.17

Н. Онищенко, д-р психол. наук, проф.,
В. Тимченко

Национальный университет гражданской защиты Украины, Харьков

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ «ВЫХОДА ИЗ ВОЙНЫ»

Рассмотрены социально-психологические особенности возвращения к мирной жизни советских солдат и офицеров – ветеранов Второй мировой и Афганской войн, а также участников локальных военных конфликтов и вооруженных стычек, происходивших на территории постсоветских стран.

Ключевые слова: война, солдат, участник локальных военных конфликтов, психогенные расстройства.

N. Onischenko, Doctor of Psychology, Professor,
V. Tymchenko,
National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF "EXIT FROM WAR"

The psychological and social characteristics of the return to a peaceful life for Soviet officers and soldiers have been considered. There are veterans of the Second World War and the Afghan War and members of local military conflicts that took place on the territory of post-Soviet countries.

Keywords: war, soldier, a member of local military conflicts, psychogenic disease.

УДК 159.9 – 057.36 (477)

О. Сафін, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ИНДОКТРИНАЦИЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ

Розкриваються психологічні особливості дії механізму індоктринації як інструмента гібридної війни сучасної Росії проти України та власного народу. Наводяться основні соціально-психологічні індикатори деградації сучасної російської ідеології і форми її реалізації у деструктивних формах внутрішньо- та зовнішньополітичної взаємодії.

Ключові слова: індоктринація, гібридна війна, індикатори деградації, деструктивні форми.

З. Фрейд: «Маси ніколи не знали спраги істини. Вони потребують ілюзій, без яких вони не можуть жити» [1]

Постановка проблеми. Людське життя переконує у тім, що у демократичних суспільствах перемагає матеріалістична точка зору, а у закритих клептократіях безумовним переможцем виявляється ідеалізм, у якому ідеальне взагалі починає жити своїм життям чи детермінувати буття. Для цього не треба потрапити на Кубу чи Північну Корею, багато з нас ще пам'ятають життя за часів СРСР, і сьогодні вже можна побачити істотні відмінності між тим, чим наше суспільно-економічне життя, вкрай складне і суперечливе, яке детермінує нашу свідомість, відрізняється від свідомості представника тієї ж Росії, який змушений жити за принципом: «.. теорія стає матеріальною силою, коли вона опановує масами» [2].

У свій час для тоталітарного СРСР була характерною модель відносин, яка була заснована на домінуванні і підкоренні, держава сприймалася як своєрідний ідеологічний «пастух», «сила, що об'єднує і спрямовує». У такому суспільстві, де інформаційний ринок був обмежений чи закритий, піар перетворюється на пропаганду і ту саму індоктринацію, про яку піде мова нижче. Як зазначав відомий грузинський психолог Ш.А.Надирашвілі, пропагандистська діяльність передбачає не лише передачу інформації, але й, що саме головне – вироблення у слухачів бажаного для пропагандиста ставлення до питання, що розглядається [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему впливу на людський чинник і його використання як об'єкта маніпуляцій та індоктринації вивчали багато мислителів минулого (Сунь Цзи, К.Маркс, Ф.Ніцше та ін.), психологів зокрема (З.Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, Ш. Надирашвілі та ін.), зарубіжних (Г. Грачов, Д. Волгонов, Г. Почепцов, О. Манойло, Ф. Салтер, Н. Хомски, Ю. Шербатих та ін.) та сучасних українських дослідників (І. Лосев, К. Румський, О. Яхно та ін.). Між тим ці технології набули нового розвитку в умовах розгортання за ініціативою Росії гібридних війн.

Мета статті – розкрити психологічні особливості дії механізму індоктринації як інструмента гібридної війни сучасної Росії проти України та власного народу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Покоління того часу було жертвою ідеологем про інтернаціональний обов'язок братерським народам, рейкового артефакту про подвиг 28 героїв-панфіловців

у роз'їзду Дубосеково, про переваги розвиненого соціалізму над загниваючим капіталізмом, у той час як радянські матері штопали шкарпетки, мили молочні пляшки і поліетиленові пакети, заправляли пастою стрижні авторучок, військова контрозвідка практикувала допити підозрюваних під гіпнозом, а перехоплені прикордонниками КДБ СРСР наркотики на середньоазійських шляхах перепродувалися для фінансування таємних спецоперацій за кордоном. Люди співчували тим матерям, які отримували Вантаж-200 з Афганістану, бо свято вірили, що СРСР допомагає будувати в Афганістані соціалізм з азійським обличчям. На партійних та комсомольських зборах жваво обговорювали «Малу землю», «Відродження» і «Ціліну», не підозрюючи про те, що автор цих творів – зовсім не Л.І. Брежнев, який отримав за них Ленінську премію – Люди свято вірили, що І.Курчатова, С.Корольова і М.Калашникова є справжніми авторами атомної бомби, одноіменного автомату і ракетної техніки, а не плагіату, створеного з пазлів тієї інформації, яку їм надала радянська розвідка; що М.Єгоров і М.Кантарія нібито встановлювали прапор над Рейхстагом. А сьогодні ми дізнаємося, що на совісті радянських солдатів-переможців – масові гвалтування німецьких жінок і мародерства на німецькій землі.

Але наша свідомість на відміну від сучасного її стану у населення північного сусіда була заповнена цією дурнею **поступово**, при цьому радянська пропаганда звинувачувала західний світ, що саме там завдяки індоктринації як психотехнології масового обдурювання американські солдати у В'єтнамі такі жорстокі – на зразок цього нам пропонувалася прочитати роман Роберта Фленагана «Хробаки» [4]. І керуватися правилом: «менше знаєш – краще спиш».

Якщо ж подивитися на головну причину подібного стану справ у сучасній Росії, то нею виявляється є не її президент. Він реалізує лише суспільний запит на пост-радянський неоімперіалізм і великодержавний шовінізм. Сьогодні у Росії мова йде про колективного Путіна у кожному її громадянину, який акумулював от це бажання приниженого, обкраденого, обманутого народу, який колись «майже одноосібно» здобув Велику перемогу, а живе гірше, ніж ті, кого переміг. Довге життя в ізоляції неминуче породило комплекси – комплекси меншовартості, переваги, прагнення прокласти свій шлях.

Це одна з найбільш серйозних проблем сучасної Росії. До цього ще можна додати фантомні болі від втраченої імперії, бажання перевершити, повернути те, що було і чого не було. Після багатьох років залізної завіси в Росії не було періоду покаяння і переживання історичної травми, що нанесена репресіями сталінського часу одночасно з чітким формуванням образу ворога. У зв'язку з цим будь-які установки, які даються ЗМІ, лягають на сприятливий ґрунт. І от йому вдалося, що він знову великий, знову грізний, знову всі його бояться і він встає з колін. Виникає таке враження, що російські політтехнологи, які на всі боки сварять З. Фрейда, насправді несвідомо на усю потужність експлуатують його відомий постулат про те, що ілюзії приваблюють нас тим, що позбавляють від болю, а в якості заміни приносять задоволення. А насправді – цей народ живе у полоні суцільного патерналізму.

Сьогодні у російському суспільстві активовано механізм «групового нарцисизму», який описував ще З. Фрейд, який вважав, що в групі відсутнє критичне ставлення до себе і присутній «нарцисизм-МІ»: ми – маємо рацію, бездоганні, а в усьому винні «вони» – інші [5]. «Вони» ототожнюють образ ворога. А Е. Фромм про це явище зазначає таке: «Груповий нарцисизм дає членам групи відчуття задоволеності, особливо тим, хто сам по собі мало що значить і не має особливих підстав пишатися своєю персоною. У групі навіть непомітно людина може виправдати свій стан такою аргументацією: «Я – частина чудового цілого, найкращої групи на світі. І хоча насправді я всього лише жалюгідний хробак, завдяки своїй приналежності до цієї групи я стаю велетнем» [6].

Результат цього великого експерименту, який на відміну від СРСР тривав лише останні декілька років – створення альтернативної реальності у головах людей, активізація дрімавших у них архетипів і страхів. Росіянам нав'язана модель закритого суспільства і сформована чорно-біла ментальність, у якій немає ніяких переходів («третього не дано»). Це і є фромівське бігство від свободи. Усе покладається на лідера нації, який усіх веде, знає куди, ніколи не помиляється і за усе відповідає. Як закономірний результат, у них сформувалася так звана «захисна» свідомість – гуртуватися навколо такого вождя. Реакцією росіян є повне відторгнення реальної інформації про Україну. Вони навіть не ставлять питань, не намагаються спіймати на брехні або звинуватити у заангажованості власні ЗМІ. Вони просто геть відмовляються вірити іншим. Та це й не дивно, бо досвід саме індоктринації – тобто насильницького вдовблювання імперативних ідей і був узятий на озброєння в сучасній Росії.

Як ми бачимо, сьогодні РФ реалізується принципово новий вид війни, однією з головних особливостей якої є потужна медіа складова, в основу якої покладено добре відомий у психології механізм проєкції – звинувачувати інших у тому, що робиш сам. При цьому можна як довільно маніпулювати фактами, замовчувати очевидне, так і відкрито брехати. Відповідно до поглядів К. Юнга, структурним компонентом психіки є т.з. «тінь». Перш за усе, вона містить той психологічний зміст особистості, який їй притаманний, але не узгоджується з моральними орієнтирами. Є два шляхи вирішення проблеми «тіні» – асимілювати її, що потребує не аби-якої моральної мужності та інтелектуальної зрілості. Або ж, що відбувається найчастіше, «зустрітися» з нею у вигляді проєкції. Цікаво, що «тінь» існує на індивідуальному та колективному рівнях. В останньому випадку об'єктом проєкції часто є інша нація або велика група

людей [7]. Ось чому основним об'єктом впливу у такій гібридній війні є навіть не стільки війська супротивника, скільки мирне населення, і у першу чергу власної країни.

Радянська пропаганда виховувала безвольну масу, приучену вірити вождям, і тому 9 років відносної свободи слова при Б. Єльцині так і не змогли змінити свідомість населення, навчити людей оцінювати та критично аналізувати інформацію. Тому сучасна пропаганда знайшла гарячий відгук у серцях росіян, і вони знову поринули у звичну для них атмосферу брехні. Середньостатистичний росіянин живе у своїй власній реальності. І усі, хто не хоче занурюватися у його дивний світ, – божевільні. Вести діалог з тими росіянами, хто підтримує існуючий там режим, не має жодного сенсу. Ці люди не хочуть ні дискусій, ні розслідувань. Вони хочуть, щоб чорне називали білим, диктатуру – демократією, народне повстання – фашизмом, агресивну країну – миротворцем, бездарне правління – вершиною компетентності, корупцію – професіоналізмом, злочин – подвигом. Будь-який вихід за межі підміни понять у Росії оголошується божевіллям. Неприйняття фактів – проблема російського режиму. Вищеописана ситуація свідчить про нові мутації свідомості значної частини російських громадян, незалежно від кількості вищих освіт, вчених звань чи духовного сану. Тепер вона не просто доверху наповнена нісенітницею, тут проблема набагато серйозніша: систематичне вживання брехні патологічно перебудувало саму її структуру, зміст, змінило форму.

В інформаційній війні як складовій гібридної війни Російської Федерації проти України достатньо ефективно задіяно маніпулятивні мовні засоби, за допомогою яких російська пропаганда спотворює реальність, створюючи хибну картину подій не лише у власній країні, але й в Україні. РФ є найбільшим експортером міфів у межах конспірологічних теорій на територію України. Там дуже популярні теорії змов, оскільки в умовах обмеженої інформації, викривленого інформаційного простору, персоніфікації влади в умовах авторитаризму такі конспірологічні теорії є ефективним інструментом впливу на громадян як своїх, так і чужих. Ірраціоналізм масової політичної свідомості, характерний для авторитарних режимів, довершує цю картину. Кругообіг цих теорій у суспільстві активно підтримується державним пропагандистським апаратом. Вони не лише відволікають увагу громадян з обох боків фронту від дійсно важливих і раціональних процесів, слугуючи для частини українського суспільства каналізатором протестних настроїв, але й використовується для підняття духу зuboжілого і втомленого населення власної держави. Саме тому в інформаційному просторі РФ такою популярністю користуються історії про бандерівців.

У російській мові слово «бандеровець» іноді синонімічно значенню «українець», а серед російського політикуму можна зустріти перенесення збірної номінації «бандеровщина» на усю Україну. Заслугує на увагу, зокрема, інтенсивне використання у російських ЗМІ слова «бандерівці» для конструювання ворожого образу українців, майже тотожного із визначенням «фашисти». Але якщо останнє давно вже втратило своє первісне семантичне навантаження і вживається як загальна назва сил, ворожих до прогресивного людства, то слово «бандерівці» зберігає своє походження від прізвища С. Бандери як назви його послідовників у повстанській боротьбі в Західній Україні, територію якої було анексовано СРСР у 1939 році. Оперуючи словами «бандерівці» і «київська хунта», російські пропагандисти прагнуть переконати у тому, що нинішня влада

в Україні не є легітимною, оскільки представляє не більшість народу, а лише одну його групу, яка нібито шляхом незаконних насильницьких дій захопила владу.

Смисловий акцент на назві «бандерівці» як груповій увиразнює протиставне пропагандивне означення колаборантів ДНР і ЛНР словом «ополченці». У російській мові слово «ополчение» має таке тлумачення: «військове формування, створене в умовах воєнного часу на допомогу регулярній армії з цивільних осіб, звільнених від дійсної військової служби, на добровільних началах» і часто вживається у сполученні зі словом «народне». Таким чином, РФ, видає сама себе, оскільки на тимчасово окупованій нею частині території східної України перебувають як раз її регулярні Збройні сили. У слові «ополченець» домінує значення «всенародності» і «добровільності» військового формування - у такий спосіб російська риторика перелицьовує реальну картину російсько-української війни, приписуючи маргінальній групі колаборантів ДНР і ЛНР всенародне представництво, тоді як подіям Революції гідності і українській владі, обраній більшістю у демократично проведених виборах, відмовляє у легітимності.

Є ще одна мотивація посиленої експлуатації назви «бандерівці» для визначення ворожої до Росії групи українців. Пов'язана вона із збереженням у масовій свідомості росіян стереотипного образу західноукраїнських повстанців, створеного радянським агітпропом. У свій час Кремлю довелося докласти величезних зусиль для придушення повстанського руху в західних областях України, анексованих ним у 1939 році [8]. Створена радянською владою блокада не зламала опір повстанців. Органами НКВС застосовувалися різні методи боротьби для придушення їхнього визвольного руху. Як тепер відомо з оприлюднених СБУ архівів НКВС, щоб скомпрометувати повстанців в очах місцевого населення, яке співчувало їм, каральні органи створювали спеціальні агентурно-бойові групи, які залегновані під повстанців грабували людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок, і ця запекла боротьба тривала аж до середини 50-х років минулого століття. Поряд зі збройною боротьбою радянська влада застосовувала усю потугу свого пропагандивного апарату для паплюження західноукраїнського повстанського руху, щоб заблокувати вплив його визвольних ідей на українців інших областей УРСР. У перші повоєнні роки радянська пропаганда за інерцією називала повстанців «українсько-німецькими націоналістами». Але, згодом, це визначення замінили номінацією «бандерівці», що первісно мала значення «член фракції ОУН, а від 1941 року підпільної організації, очолюваної Степаном Бандерою». Бандерівці увійшли до списку ворогів радянської влади. У ЗМІ згадки про бандерівців фігурували лише у супроводі найбрутальніших лайок. В агітаційній публіцистиці їх зображували як звірів у людській подобі, наприклад, у замовних «творах» Ю. Мельничука «Коли кров холоне в жилах», «Плем'я упрів» [9-10]. Подібні «твори» видавали величезними накладками, відповідні цитати фіксували у словниках.

Постійне інтенсивне огидження образу бандерівців у ЗМІ, в літературі і кіномистецтві спричинило вкрай негативне явище галичанофобії, світоглядного відчуження населення інших областей, особливо південних і східних, від своїх земляків із Західної України. Токсична пропаганда мала наслідком асоціативне перенесення колективного найменування «бандерівці» (часто у фонетично змінених у російській мові розмовних формах «бендеровець», «бендера») із спотвореними семантичними конотаціями на усю західноукраїнську людність.

У такий спосіб маніпулятивній радянській пропаганді вдалося сформувати у масовій свідомості росіян і населення найбільш зрусифікованих південних і східних областях УРСР сприйняття західних українців (або «западців», як їх називали у російському розмовному слововжитку) як відчуженої від решти населення України щонайменше регіональної, якщо не етнічної групи.

Явище «бандерофобії» належить до фундаментальних, базових конструкцій російської ментальності в її ставленні до України та українців, що має мало спільного з бандерівщиною як реальним феноменом української історії [11]. Образ «бандеровця» у російській свідомості майже повністю збігається з образом галичанина, який сприймається як західний, католицький, чужий решті України тип, як спокусник «проросійського» за визначенням українського народу. Галичани абсолютно суперечать усім російським догмам щодо України, що викликає обурення і ворожість більшості російського загалу. Між тим західні українці виявилися твердішим і непоступливішим людським матеріалом, ніж їхні східні співвітчизники, яким політичні умови не давали можливості перейти від стадії етнографічної маси до стадії нації.

Ще 14 років тому мимо кожного з нас майже непоміченою пройшла книга Л.Кучми «Україна – не Росія», у якій він зазначав: «У нас на повестке дня стоїт задача - создать украинца. Опасность не вернуться к своему украинству актуальна для миллионов граждан Украины. Российские интеллигенты делятся на тех, кто желает нам удачи в восстановлении и развитии украинства, и на тех, кто не желает нам этого. О таких было когда-то сказано, что русский демократ кончается там, где начинается разговор об Украине [12]. На сьогодні РФ залишається найбільшим експортером різноманітних міфів у межах «теорій змов» [13]. А Україна, на жаль, є сьогодні одним з найбільших їхніх імпортерів – найбільше дає про себе знати спільний російськомовний інтернет-простір. Нам у цій ситуації варто лише повністю відмовитися від ірраціонального погляду на світ та оперувати фактами, щоб зрозуміти, що усі страхи щодо домінанти зовнішнього впливу на долю України є вкрай перебільшеними, як і усе у теорії змов. Їх можна і треба розвінчувати лише раціоналізмом і здоровим глуздом.

Висновки з цього дослідження. Як відомо, будь-який процес має зворотний бік. Кремль недооцінив можливі негативні наслідки для себе від своїх же дій. Тому для України є кілька позитивних моментів, пов'язаних з певними збоями російської пропаганди. Позитив №1 – Росія сама почала перегляд своїх вигранських позицій у світовій політиці, зокрема підсумків Другої світової війни, згідно з якими РФ займала нішу переможця у світі і завдяки чому отримала низку переваг, зокрема, членство постійного представника у Раді Безпеки ООН. Саме Кремль, за своєю ініціативою запустив цей процес – і на рівні мови та на рівні дій. Фактично, Росія стирає історію як пам'ять. Українці, які нарівні з росіянами внесли величезний вклад у боротьбу з фашистською Німеччиною, називаються Росією нацистами. Фактично, з'явилася нова мова «гібридної війни» – «нацисти», «бандерівці», «укропи», «колоради», «ватники», «вишиватники». А окремі атрибути, що асоціюються у свідомості громадян РФ з історичною пам'яттю, значною мірою дискредитовані російською пропагандою. Скажімо, георгіївська стрічка, яку почали витісняти навіть у Білорусі та Казахстані, втратила свій позитивний історичний сенс і стала символом агресії та віроломства. Це ж стосується і західних цінностей та інститутів.

Позитив №2. Кремль не розуміє, що Україна «до» військової агресії Росії і Україна «після» військової агресії – це дві різні країни на рівні суспільства. Але російська пропаганда не перебудувалася, і живе, багато у чому темами річної давнини, як і раніше спекулює на потенційних українських розколах у ситуації «до війни»: мова як політичний маркер, Захід-Схід України, УПА-КПУ і т.д. Це конфлікти, які сьогодні перетворилися на політично неактуальні через війну. Ситуація «після війни» обнулила попередній порядок. Тому методологічно пропаганда Кремля є помилковою. Вона ефективна з точки зору внутрішньоросійської ситуації, але хибна з точки зору впливу на Україну і світ. А це означає наступне: або інтелектуальний потенціал Кремля вичерпався; або він сам став жертвою власної пропаганди.

Позитив №3. У Росії відбувається не просто примітивізація дискусії, але і абсурдизація. Російська пропаганда блукає «у трьох соснах»: українські «нацисти», загнана Захід, США і НАТО як світові жандарми. А це означає, що ніякого здорового пояснення і мотивації для дій Кремля сьогодні немає. Іде виробництво нісенітниць. Росія сама себе заганяє у глухий кут, продовжуючи соціальний експеримент над свідомістю російського суспільства. При цьому сфера реального усе далі йде з поля зору Кремля, замінюючи віртуальним – реальні процеси у суспільстві ніяк не вивчаються. Хоча Росія, як ніхто інший, повинна розуміти, що Радянський Союз розвалився у тому числі і через вакуум фундаментальних досліджень, що дозволяли корегувати політику та економіку як ті сфери об'єктивної реальності, які як раз і детермінують сферу ідеальну, перш за усе людську свідомість, а не навпаки.

Але головний позитивний результат, яке отримало українське суспільство «завдяки» розв'язаній проти України гібридній війні, полягає у тому, що воно через величезний тиск ззовні та опір «п'ятої колонії» усередині

змігло згуртуватися, у масовій та індивідуальній свідомості наших громадян пройдена т.з. «точка неповернення» – остаточно розпалися багаторічні міфи і соціальні стереотипи-мантри про братерську і непохитну дружбу т.з. «старшого брата» з українським народом, українці глибше відчували власну національну, а саме європейську ідентичність і самотність.

Перспекти подальших досліджень вбачаються у вивченні основних індикаторів деградації сучасної російської ідеології і форм її реалізації у деструктивних формах внутрішньо- та зовнішньополітичної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / З. Фрейд. – Минск : Харвест, 1988. – С. 23–55.
2. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение. / К. Маркс., Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Том 1. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 414–429.
3. Надирашвили Ш.А. Психология пропаганды / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси : Мецниереба. 1978. – 120с.
4. Фленаган Роберт. Черви / Роберт Фленаган. – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1980. – 83 с.
5. Фрейд З. К введению в нарциссизм (О нарцисизме) / З. Фрейд / Очерки по психологии сексуальности. – Минск : БелСЭ, 1990. – С. 102–127.
6. Фромм Э. Душа человека. Революция надежды / Эрих Фромм; [пер. с англ. В.А. Закса, Т.В. Панфиловой]. – М. : АСТ, 2016. – 352 с.
7. Юнг К.Г. Борьба с тенью // Юнг К.Г. Психология. Dementia praecox / Пер. Т. Э. Гусакова. – Мн. : Харвест, 2003. – 400 с.
8. Радянський проект для України / Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. / Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2004. – 531 с.
9. Мельничук Ю.С. Коли кров холоде в жилах. Нариси, памфлети / Ю.С. Мельничук. – К. : Радянський письменник, 1960. – 168 с.
10. Мельничук Ю.С. Племя упрірів : нариси, памфлети, фейлетони / Юрій Степанович Мельничук. – К. : Радянський письменник, 1963. – 354 с.
11. Лосєв І. Явище бандерофобії в Російській свідомості / І. Лосєв // Універсам. – 2002. – № 3–6. – С. 61–64.
12. Кучма Л. Украина – не Россия. – М. : Время, 2003. – 152 с.
13. Ірина Фріз. Три ставки Кремля проти України на 2017 рік. – Режим доступу - <https://www.unian.ua/politics/1704081-tri-stavki-kremlya-proti-ukrajini-na-2017-rik.html>

Надійшла до редколегії 10.02.17

А. Сафин, д-р психол. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ИНДОКТРИНАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ РОССИИ

Раскрываются психологические особенности действия механизма индоктринации как инструмента гибридной войны современной России против Украины и собственного народа. Приводятся основные социально-психологические индикаторы деградации современной российской идеологии и формы ее реализации в деструктивных формах внутри - и внешнеполитической взаимодействия.

Ключевые слова: индоктринация, гибридная война, индикаторы деградации, деструктивные формы.

O. Safin, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

INDOCTRINATION AS THE TOOL OF RUSSIA'S HYBRID WAR

Psychological peculiarities of the mechanism of indoctrination as a tool of modern hybrid war of Russia against Ukraine and its own people have been revealed. The principal social-psychological indicators of degradation of modern Russian ideology and forms of its realization in destructive forms of internal and external interaction have been considered.

Key words: indoctrination, hybrid warfare, indicators of degradation, destructive forms.

УДК 159.923:616.89-008.441.3

Л. Литвинчук, канд. психол. наук, с.н.с.
Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, Київ

СУЧАСНІ РЕАБІЛІТАЦІЙНІ ПІДХОДИ В НАРКОЛОГІЇ

Представленість реабілітаційних підходів у сучасній наркології надзвичайно широка. В цей час у світі налічується близько п'яти тисяч реабілітаційних програм. Ця стаття покликана розкрити сучасні реабілітаційні підходи в наркології. Існують професійні, напівпрофесійні, релігійні, традиційні, непрофесійні, терапевтичні співтовариства. В усіх країнах їх діяльність закріплена в загальнодержавних та створених на їх основі регіональних статутах та кодексах. До відповідних установ можуть відноситись спеціальні школи, психіатричні лікарні, тюремні заклади, гуртожитки, громади, амбулаторії та ін. За думкою багатьох фахівців в області реабілітації, терапевтичні співтовариства є найбільш ефективною організаційною структурою, що надає медичну, психологічну та соціальну допомогу наркологічним хворим.

Ключові слова: наркологія, реабілітаційний підхід, реабілітаційна програма, терапевтичне співтовариство, наркологічний хворий, мінесотська модель, стаціонар, амбулаторія.

Постановка проблеми. Представленість реабілітаційних підходів у сучасній наркології надзвичайно широка. В цей час у світі налічується близько п'яти тисяч реабілітаційних програм. Слід наголосити, що критерії відбору наркозалежних осіб для включення в ту чи іншу реабілітаційну програму практично не розроблені та до теперішнього часу не існує одного, найефективнішого терапевтичного інструментарію та загальноприйнятого, найефективнішого терапевтичного заходу реабілітації наркозалежних осіб. Ця стаття покликана розкрити сучасні реабілітаційні підходи в наркології. В статті розкриваються професійні, напівпрофесійні, релігійні, традиційні, непрофесійні, терапевтичні співтовариства. Зазначається, що на сьогодні до найбільш відомих і авторитетних відносяться Day-top, Sinanon, Narcoson, Monar, Almero, Phoenix Haus та ін. Успішно функціонують Всесвітня федерація терапевтичних співтовариств та Міжнародна асоціація співтовариств. В усіх країнах їх діяльність закріплена в загальнодержавних та створених на їх основі регіональних статутах та кодексах. До відповідних установ можуть відноситись спеціальні школи, психіатричні лікарні, тюремні заклади, гуртожитки, громади, амбулаторії та ін. Актуальним у проведенні реабілітації є концепція мотивації досягнення, де основою прагнення до праці є потреба в досягненні, потреба в ідентичності та безпеці «Я». За думкою багатьох фахівців в області реабілітації, терапевтичні співтовариства є найбільш ефективною організаційною структурою, що надає медичну, психологічну та соціальну допомогу наркологічним хворим.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представленість реабілітаційних підходів у сучасній наркології надзвичайно широка. Так, за даними агентства SamSha, що відповідає за психіатричний та наркологічний напрямки в Міністерстві охорони здоров'я і соціального розвитку США, на сьогодні в світі налічується близько п'яти тисяч реабілітаційних програм [6; 7; 9].

Як зазначають Aggarwals K., Rieckmann T., Wenterd L., програми лікування та реабілітації включають в себе стратегії запобігання передчасного припинення лікування; індивідуальне чи групове консультування та різні види поведінкової терапії.

Личко А. О., Vargowclough C., Stanos S. Наголошують на тому, що критерії відбору наркозалежних осіб для включення в ту чи іншу реабілітаційну програму практично не розроблені та до теперішнього часу не існує жодного, найефективнішого терапевтичного інструментарію та загальноприйнятого, найефективнішого терапевтичного заходу реабілітації наркозалежних осіб, а їх налічується понад 450. При цьому існує думка Ігоніна А. Л., Latt N. C., Miotto K., Rosenbaum M. про те, що

перебування в анонімному співтоваристві є більш ефективним порівняно з лікуванням у психотерапевтів, оскільки хворі впевнені в тому, що оточуючі люди розуміють їх стан та готові підтримати.

В останні роки все більшу кількість дослідників таких, як Пак Т. В., Бейсембаєва С. К., Deacon B. J. сходиться на думці, що основною умовою ефективності реабілітаційного процесу є розроблені механізми терапевтичного співтовариства, що містять особливий рівень соціальної підтримки та терапевтичних стосунків. Як зазначають Fattore L. та Matsumoto T., методи психотерапії наркозалежних спрямовані на формування мотивації до припинення вживання наркотику, проходження психотерапії та організацію реабілітаційного середовища з метою корекції поведінки та особистості в цілому.

Мета статті. Використання пролонгованих або скорочених програм визначає якість реадaptaції та ресоціалізації пацієнтів, допомагає їм змінити своє ставлення до захворювання і зовнішнього світу. Актуальним є питання реабілітаційного середовища. Реабілітаційне середовище розглядається як сукупність організаційних та функціональних факторів, об'єднаних програмою реабілітації. Представленість реабілітаційних підходів у сучасній наркології надзвичайно широка. Ця стаття покликана розкрити сучасні реабілітаційні підходи в наркології.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогодні реабілітація, що проводиться в стаціонарах, амбулаторних, релігійних та інших терапевтичних співтовариствах розповсюджена в різних країнах світу таких, як: США, Бахрейн, Бразилія, Гонконг, Ізраїль, Ірландія, Італія, Малайзія, Росія, Таїланд, Україна, Тайвань, Шрі-Ланка, ЮАР та ін. .

У цей час в наркологічних реабілітаційних установах Західної Європи, Америки, Канади, Австралії набуло поширення кілька наступних реабілітаційних напрямків:

- Мінесотська модель стаціонарної та амбулаторної 12-крокової реабілітаційної програми – групи само- та взаємодопомоги;
- терапевтичні співтовариства;
- організація наркологічних реабілітаційних напрямків у структурі різних конфесій;
- сімейні клуби тверезості;
- програми допомоги дітям з родин, де є алкоголік [9].

У більшості країн Європи і США в основному реалізуються змішані програми реабілітації наркозалежних, при цьому реалізується принцип співпраці медичного та соціального аспектів. Серед психотерапевтичних та реабілітаційних програм у розвинутих

країнах переважають ті, які засновані на методології подолання залежності від психоактивних речовин та відновлення особистості за програмою «12 Кроків».

Міннесотська модель стаціонарної та амбулаторної 12-крокової реабілітаційної програми та рух АА та АН була створена в США 1935 році. АА та АН – це соціальні спільноти, які об'єднують чоловіків і жінок, для яких наркологічне захворювання стало основною проблемою. Їх особистісна та соціальна реадaptaція, а отже, і реабілітація здійснюються завдяки послідовній реалізації 12-крокової програми. Принципи цієї програми використовуються у хворих з різними формами залежності у 80% лікувально-реабілітаційних центрів у США і в 50% центрів аналогічного профілю в Західній Європі. Згідно з даними Американської психіатричної асоціації «Модель штату Міннесота» використовується в 70% лікувальних центрів з лікування залежності [2; 8; 11].

Найчастіше в лікувальних програмах, поєднаних з програмою «12 - кроків», використовуються такі психотерапевтичні методи, як біхевіоральна психотерапія, когнітивна терапія, раціонально-емоційна терапія, гештальт-терапія, рольові ігри, елементи психодрами, деякі види аналітичної терапії [5].

Шлях особистісного відновлення і ресоціалізації за програмою АА або АН можна розглядати як поступовий перехід від статусу психічно нездорової особи, залежної від ПАР до успішної людини, здатної виконувати сімейні та соціальні обов'язки. У перших трьох кроках 12-крокової програми долається властиве наркологічним хворим заперечення хвороби, тобто анозогнозія та визнається значення Вищої сили Бога.

Умовою відновлення хворого за програмою АА/АН вважається визнання факту остаточної втрати контролю над споживанням ПАР і лише визнавши втрату контролю, залежні особи приходять до розуміння, яке декларують члени АН: «Ми - наркомани, які втратили здатність керувати нашим життям. Ми знаємо, що ніколи не зможемо контролювати споживання наркотику». Прийняття та усвідомлення цієї умови спонукає до одужання.

Один з найважливіших постулатів АН базується на тому, що при розвитку хімічної залежності у людини вже немає необхідності володіти собою, керувати своїми емоціями. Людина зупиняється у своєму емоційному розвитку, а процес формування механізмів емоційної стійкості затримується. Тому, будь-яке несподіване емоційне потрясіння, пов'язане з горем, злістю, страхом, радістю, стає «важким» без наркотиків. Самі члени АН заявляють, що емоційна незрілість - суть їх хвороби [4].

Ключовою ідеєю першої структури цієї програми є визнання безсилля особистості перед хворобою [3] і викривлене мислення - ілюзії [3]. «Бачу не те, що є, а те, що хочеться і потрібно бачити» [3]. Таким чином, інтелект перестає виконувати свою основну функцію - адаптацію індивіда до зовнішнього середовища та діє за принципом компенсації деформованого внутрішнього середовища [Піаже Ж., 1994]. Наступна частина цієї програми спрямована на роботу з некеріваністю. Наступні (4-11) кроки вимагають від хворого не тільки щиросердного переосмислення свого життя з наркотиками, душевного катарсису, але і покаяння, смирення та відшкодування заподіяної людям шкоди у період зловживання ПАР. Це важка для хворих праця, що вимагає зміни багатьох світоглядних позицій, морально-етичних принципів та власної поведінки. Дуже часто хворі не в змоззі зробити ці кроки, їм доводиться в кращому випадку зупинитися, а часом і вийти з програми. Проте, саме при послідовному здійсненні цих

кроків набуваються знання та досвід, докорінно змінюється ставлення до себе, суспільства, праці, життя, формується здатність контролювати свою поведінку і долати хворобу.

4-12-й «кроки» служать для подальшого духовного розвитку особистості хворого залежністю. Мета цього процесу виражена у відомій «молитві» АН: «Боже, дай мені розум і душевний спокій прийняти те, що я не в силах змінити; мужність змінити те, що можу змінити і мудрість відрізнити одне від іншого».

Працюючи над подоланням залежності в групах АА/АН, хворі змінюють не тільки стиль своєї поведінки, але і систему своїх поглядів і переконань. Зміни в свідомості відбуваються після зміни форм поведінки. У групах АА/АН з цього приводу існує фраза: «Принеси тіло, голова прийде пізніше». Член АА/АН має можливість освоїти нові стереотипи поведінки шляхом регулярного тренування нових навичок. У такому навчанні мінімізовані пізнавальні елементи. Отримуючи тверезість не стільки думає, скільки робить, діє, оскільки його мислення ще залишається залежним. Найбільших результатів у цьому випадку можна досягнути шляхом прямого копіювання поведінки інших членів АН, які мають великий стаж тверезості, тобто використовуються імітація як одна з основних форм навчання. У групі АА/АН існує рекомендація: «Хочеш стати таким як я, роби так само як я і залишайся тверезим». При цьому новий член АА/АН використовує тверезі шаблони поведінки, але мислить ще як хворий. Такого новачка в групі АА/АН називають не тверезим, а «чистим» [9].

Останній, 12-й крок є логічним завершенням дуже важкого шляху, коли в кінці реабілітаційного процесу настає зрілість та відповідальність, здатність відповідати за свої вчинки і допомагати іншим хворим. Допомагаючи іншим, зміцнюються власні сили, стабілізується життя, підтримується стан одужання, зміцнюється воля і вміння протистояти спокусі вживання алкоголю або наркотиків. Таким чином, «12 кроків» являють собою сукупність духовних по своїй суті принципів, які, втілюючись у життя хворого, дозволяють позбутися пристрасті до алкоголю та наркотиків, бути суспільно корисною людиною.

Дослідники сходяться в тому, що функціонування реабілітаційного середовища повинно бути гранично структурованим, заповнене безліччю видів соціально-корисної активності. Так, актуальною є концепція мотивації досягнення, де основою прагнення до праці є потреба в досягненнях, потреба в ідентичності та безпеці «Я». Трудотерапія, як правило, повинна бути орієнтована на особистість пацієнта: робота повинна бути осмисленою і викликати почуття відповідальності [4].

Існує дві точки зору на структуру реабілітаційної підтримки хворих із залежністю від ПАР після проходження Програми. Так, американський дослідник Gilbert F.S. спостерігав хворих протягом року, що відвідували збори АН/АА, після проходження стаціонарного лікування. Gilbert F.S. виявив кореляції фактів збереження тверезості учасниками групи не з частотою відвідування ними зборів АН/АА, а з додержанням ними рекомендацій АН з використання ресурсів цієї спільноти для підтримки [10].

На противагу таким висновкам Cross G.B. вважає, що відвідування груп АН /АА протягом 10 років і більше було єдиним суттєвим показником тривалості тверезого способу життя, а опіка над іншим членом АН/АА значимо корелює з утриманням від споживання алкоголю. Дослідження Cross G.B. показало, що 91 % осіб, що здійснювали турботу та опікунство, мали стабільну та

стійку ремісію [Cross G.V., 2000]. Ці результати свідчать про те, що віра у взаємну підтримку та прийняття філософії програми «12 Кроків» мають неабияке значення для процесу відновлення [10].

Слід відмітити, що майже у всіх реабілітаційних закладах, особливо в стаціонарах, 12- крокова програма обмежується першими трьома та останніми кроками. В результаті пацієнти не засвоюють програму в її повному обсязі, що в свою чергу впливає на якість та тривалість ремісії. Всі вказані та низка інших особливостей призводять до того, що розповсюдженість цієї програми залишається відносно невисокою, а її ефективність, не дивлячись на позитивні результати, вимагає спеціального дослідження.

Хоча модель штату Мінесота є однією з основних програм лікування залежності від ПАР у США практично з моменту її створення, перше клінічне вивчення цієї моделі було зроблене порівняно нещодавно.

Дослідники вивчали динаміку стану алкозалежних осіб, що лікувались по Мінесотській програмі лікування та «Фінській» (традиційній) стаціонарній програмі, заснованій на класичних психіатричних та соціальних методах роботи. Традиційна модель включала індивідуальну, групову та сімейну психокорекційну роботу і не містила в собі жоден із компонентів АА терапії. З'ясувалося, що пацієнти, які лікувались за Мінесотською моделлю, мали більш низькі показники ранньої виписки зі стаціонару через порушення режиму, ніж пацієнти традиційної програми. Проте, автори припускають, що ці результати можуть інтерпретуватися з деякими неточностями через методологічні обмеження у вивченні [11].

В останні роки все більша кількість дослідників таких, як: Пак Т.В., Бейсембаєва С.К., Деасон В.Д. сходиться на думці, що основною умовою ефективності реабілітаційного процесу є розроблені механізми терапевтичного співтовариства, що містять особливий рівень соціальної підтримки та терапевтичних стосунків.

Наступним найбільш поширеним напрямком реабілітації наркологічних хворих є терапевтичні співтовариства. Під терапевтичними співтовариствами мається на увазі досить широке коло різноманітних установ, основним завданням яких є створення терапевтичного (реабілітаційного) середовища для людей, що страждають психічними захворюваннями, алкоголізмом або наркоманією [5]. Існують дані дослідників Зобнева В. М., Ревзіна В.Л., 2000; Kirshmayer U. et al., 2002, що вказують на те, що діяльність терапевтичних співтовариств призводить до помітного скорочення використання наркотиків, поліпшення якості життя хворих та їх сімей.

Існують професійні, напівпрофесійні, релігійні, традиційні непрофесійні терапевтичні співтовариства. В цей час до найбільш відомих і авторитетних відносяться Day-top, Sinanon, Narconon, Monar, Almero, Phoenix Haus та ін. Успішно функціонують Всесвітня федерація терапевтичних співтовариств та Міжнародна асоціація співтовариств. В усіх країнах їх діяльність закріплена в загальнодержавних та створених на їх основі регіональних статутах та кодексах.

До відповідних установ можуть відноситись спеціальні школи, психіатричні лікарні, тюремні заклади, гуртожитки, громади, амбулаторії та ін. [Кеннард Д., 1983].

За думкою багатьох фахівців в області реабілітації терапевтичні співтовариства є найбільш ефективною організаційною структурою, що надає медичну, психологічну та соціальну допомогу наркологічним хворим [Джонс М., 1998; Кеннард Д., 1983; Мейн Т., 1997; Бріджер Г., 1999; Броккард Е., 1995; Де Леон Р., 2000].

Також наголошується на необхідності залучення в діяльність терапевтичних співтовариств членів сім'ї та близьких резидентів реабілітації [Воборил Ж., 2009; Kantorski L. P. et al., 2011]. При цьому можуть використовуватися інші види допомоги: опрацювання базисних конфліктів у великій групі, сімейних відносин, професійного навчання, праці, зайнятості з позитивним підкріпленням досягнень та ін. [Kertesz S. G. et al., 2012; Manning N., 1979, P. 303-312].

Використання пролонгованих або скорочених програм визначає якість реадптації та ресоціалізації пацієнтів, допомагає їм змінити своє ставлення до захворювання і зовнішнього світу. Актуальним є питання реабілітаційного середовища. Реабілітаційне середовище розглядається як сукупність організаційних та функціональних факторів, об'єднаних програмою реабілітації. До організаційних факторів належать:

- а) наркологічні реабілітаційні центри, стаціонари, денні стаціонари, амбулаторії, терапевтичні співтовариства;
- б) позитивно скоригована сім'я хворого;
- в) спільноти АА, АН.

Реабілітаційним середовищем може бути і місце роботи, навчання, дозвілля, але тільки в тому випадку, якщо зазначені пункти вільні від вживання наркотику і якщо в них створено високий рівень захищеності хворих від впливу «наркотичної» субкультури. Реабілітаційне середовище – штучно створене середовище функціонування хворих, в якому реалізується програма реабілітації та ідеологія установи, включаючи систему контролю, заохочення або осуду, відповідальності та психологічної підтримки, що гарантує запобігання зривів чи згубного впливу «наркоманської» субкультури і, насамперед, від споживання наркотиків, а також моделює їх функціонування у відкритому суспільстві. Можна виділити три види реабілітаційного середовища:

- 1) відкриті – амбулаторія, спільноти АА, АН, сім'я, сімейні клуби тверезості та ін.;
- 2) напівзакриті – денний стаціонар, спільнота та ін.;
- 3) закриті – наркологічний реабілітаційний центр або лікарня, пенітенціарні установи, монастирі.

Висновок з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Слід наголосити, що критерії відбору наркозалежних осіб для включення в ту чи іншу реабілітаційну програму практично не розроблені та до теперішнього часу не існує жодного, найефективнішого терапевтичного інструментарію та загальноприйнятого, найефективнішого терапевтичного заходу реабілітації наркозалежних осіб, а їх налічується понад 450. При цьому існує думка про те, що перебування в анонімному співтоваристві є більш ефективним порівняно з лікуванням у психотерапевтів, оскільки хворі впевнені в тому, що оточуючі люди розуміють їх стан та готові підтримати.

Список використаних джерел

1. Преодоление. [Вопросы наркологии.] – К. : Грани-Т., 2004. – № 4. – С. 36–38.
2. Берестов А.В. Сравнительный анализ методик реабилитации алкоголиков и наркозависимых: православной и программы «12 шагов» / А.В. Берестов // Наркология. – К. : Приза, 2009. – № 6. – С. 91–99.
3. Братусь Б.С. Психологический анализ измененной личности при алкоголизме / Б.С. Братусь. – М. : Круга, 1974. – 96 с.
4. Бухановский А.О. Зависимое поведение: клиника, динамика, систематика, лечение, профилактика / А.О. Бухановский // Пособие для врачей. – Ростов н/Д. : Рима, 2002. – 60 с.
5. Дмитриева Т.Б. Реабилитационные мероприятия, проводимые в условиях наркологических стационаров (обзор) / [Дмитриева Т.Б., Игонин А.Л., Клименко Т.В. и др.] // Наркология. – 2004. – № 8. – С. 33-37.

6. Зиганшин И.М. Первые результаты работы наркологического реабилитационного центра / Зиганшин И.М., Китаева С.В., Мухутдинов Д.А. // прак. пособие. – Тюмень : Тюменский гос. университет, 2007. – 148 с.

7. Реабилитация и индивидуальное психолого-педагогическое сопровождение подростков, склонных к употреблению ПАВ (стационарно-дистанционный сетевой проект «Ступени») / [Старцева Н.Г., Селиванова О.А., Беседина Е.В., Мамаева К.Г.] – К. : НИС, 2006. – 365 с.

8. Effects of a multidisciplinary family treatment drug court on child and family outcomes: results of a quasi-experimental study / [Bruns E.J., Pullmann M.D., Weathers E.S. et al.] // Child Maltreat. – 2012. – Vol. 17 (3). – P. 218–230.

9. Gone J.P. Indigenous traditional knowledge and substance abuse treatment outcomes: the problem of efficacy evaluation / J.P. Gone // Am. J. Drug Alcohol Abuse. – 2012. – Vol. 38 (5). – P. 493–497.

10. Juodraitis A. Prielaidos socialinei pagalbai teikti alkoholinės priklausomybės situacijoje / A. Juodraitis // Jaunųjų mokslininkų darbai. – 2008. – № 2 (18). – С. 122–132.

11. Moller K.W. Internet addiction as a comorbid disorder among patients of german addiction rehabilitation facilities: an exploratory investigation of clinical prevalence / Moller K.W., Koch A., Beutel M.E. // Psychiatr. Prax. – 2012. – Vol. 39 (6). – P. 286–292.

Надійшла до редколегії 01.02.17

Л. Литвинчук, канд. психол. наук, с.н.с.

Институт психологии им. Г.С. Костюка НАПН Украины, Киев

СОВРЕМЕННЫЕ РЕАБИЛИТАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В НАРКОЛОГИИ

Представленность реабилитационных подходов в современной наркологии чрезвычайно широка. В настоящее время в мире насчитывается около пяти тысяч реабилитационных программ. Данная статья призвана раскрыть современные реабилитационные подходы в наркологии. Существуют профессиональные, полупрофессиональные, религиозные, традиционные непрофессиональные терапевтические сообщества. Во всех странах их деятельность закреплена в общегосударственных и созданных на их основе региональных уставах и кодексах. До соответствующих учреждений могут относиться специальные школы, психиатрические больницы, тюремные заведения, общежития, общины, амбулатории и др. По мнению многих специалистов в области реабилитации, терапевтические сообщества являются наиболее эффективной организационной структурой, оказывают медицинскую, психологическую и социальную помощь наркологическим больным.

Ключевые слова: наркология, реабилитационный подход, реабилитационная программа, терапевтическое сообщество, наркологический больной, миннесотская модель, стационар, амбулатория.

L. Lytvynchuk, PhD in Psychology, Senior Researcher

GS Kostyuk NAPS Ukraine, Kyiv

MODERN REHABILITATION APPROACHES ADDICTION

Representation of rehabilitation approaches in modern addictology is extremely wide. Currently, there are about five thousand rehabilitation programs in the world. It should be emphasized that the selection criteria for drug-addicted persons' inclusion into a particular rehabilitation program are almost undeveloped and so far, there is no single, most effective therapeutic tooling and common, most effective therapeutic method of drug addicts' rehabilitation. This article is intended to reveal modern rehabilitation approaches in addictology. It covers the professional, semi-professional, religious, traditional, non-professional, therapeutic communities. It is noted that nowadays the most well-known and authoritative of them are the Day-top, Sinanon, Narconon, Monar, Almero, Phoenix, Haus etc. The World Federation of Therapeutic Communities and the International Community Association are functioning successfully. In all the countries their activities are enshrined in the state and state-based regional statutes and codes. These institutions may include special schools, mental hospitals, prison institutions, dormitories, communities, ambulance stations etc. Relevant to rehabilitation process is an achievement motivation concept when aspiration for work is based on the need for achievement, identity and self-security. As a rule, occupational therapy should target the identity of the patient, i.e. the work should be meaningful and evoke the sense of responsibility. According to many experts in the field of rehabilitation, therapeutic communities have proven to be the most effective organizational structure, providing medical, psychological and social assistance to narcological patients.

Key words: addictology, rehabilitation approach, rehabilitation program, therapeutic community, substance abuse patient, Minnesota Model, in-patient hospital department, outpatient clinic.

УДК 159.9.072

Н. Мась, канд. психол. наук.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МЕТОДИКА ОЦІНКИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗСУ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

У статті автор пропонує методику оцінки морально-психологічного стану особового складу під час виконання завдань за призначенням в умовах особливого періоду.

Ключові слова: методика, морально-психологічний стан, особовий склад, показник, рівень, особливий період.

Постановка проблеми. Морально-психологічний стан (МПС) особового складу підрозділів, які залучені до проведення АТО на сьогодні є одним з найголовніших елементів бойової могутності країни і піддається чи найсерйознішому випробуванню за увесь час існування незалежності України: саме проти нього сьогодні ведеться безперервна інформаційно-психологічна війна з боку противника. Це зобов'язує командирів, штаби, органи морально-психологічного забезпечення вести постійне і всебічне вивчення МПС військових підрозділів, здійснювати його оцінку і розробляти й реалізувати заходи з морально-психологічного забезпечення щодо його зміцнення. Тому в розпорядженні командирів необхідно мати надійний психодіагностичний

інструментарій, за допомогою якого можна отримувати інформацію щодо соціальних й психологічних процесів, які розгортаються у військових колективах, та спроможності військових підрозділів забезпечити виконання завдань за призначенням у мирний час та в бойових умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні існує декілька розроблених методик оцінювання МПС особового складу, серед яких слід виокремити колективну працю П. Криворучка, О. Хміляра, Р. Шпака, С.Василенка [5], роботи Ю.Московчука [6], В. Зельницького [2, 3], М. Варія [1], які мають суттєве теоретичне і практичне значення. Проте, жодна з них офіційно не визначена як нормативна [4], тобто обов'язкова для використання у військах.

Мета статті полягає у розробленні методики оцінювання МПС (опитувальник) особового складу ЗСУ під час виконання завдань за призначенням в особливий період.

Викладення основного матеріалу дослідження. В цій статті пропонується методика оцінки МПС особового складу ЗСУ під час виконання завдань за призначенням в особливий період. Інструкція до методики починається так:

“З Вами проводиться опитування, яке має на меті визначити відношення до деяких проблем життєдіяльності. Вашій увазі пропонується 30 тверджень.

Завдання: дати їм оцінку за 5-бальною системою. “5” – самий високий бал або повна згода, “0” – самий низький бал або незгода, “–” (прочерк) – ставиться у випадку, якщо з тих чи інших причин не можете відповісти. Відповідайте так, як є насправді, а не так, якби Ви хотіли, щоб було. Пам’ятайте, що Ваші відповіді не є погані чи хороші. Будь-яка відповідь правильна. Опитування анонімне – прізвище вказувати не обов’язково. Дякуємо за співпрацю”.

ЗМІСТ ОПИТУВАЛЬНИКА

1. В останні дні своє самопочуття я оцінюю як
  - чудове – 5 балів (б)
  - добре – 4 б
  - задовільне – 3 б
  - погане – 2 б
  - дуже погане – 0-1 б
2. Бойові задачі, які можуть бути поставлені перед нашою військовою частиною (підрозділом), будуть виконані, в чому я впевнений на __ б.
3. У випадку захворювання, поранення чи інших особистих труднощів у колективі мені завжди допоможуть, в чому я впевнений на __ б.
4. Свою задоволеність станом військової дисципліни у військової частині (підрозділі) я оцінюю на __ б.
5. Свою особисту забезпеченість речовим майном я оцінюю на __ б.
6. Свою задоволеність грошовим забезпеченням я оцінюю на __ б.
7. Рівень своєї професійної підготовленості я оцінюю на __ б.
8. У нашій частині (підрозділі) відповідність військової дисципліни статутним вимогам я оцінюю на __ б.
9. Свою задоволеність харчуванням в останні дні я оцінюю на __ б.
10. Обґрунтованість, доцільність рішень вищого керівництва держави по військовим питанням я оцінюю на __ б.
11. Мій безпосередній командир справедливий, в чому я впевнений на __ б.
12. Інформацією про різні події, яку дають командири і начальники, я задоволений на __ б.
13. Якісним станом озброєння і техніки частини (підрозділу) я задоволений на __ б.
14. Професійну підготовку фахівців нашої військової частини (підрозділу) я оцінюю в __ б.
15. Військовому керівництву Збройних Сил я довіряю на __ б.
16. Рівнем матеріально-технічного забезпечення я задоволений на __ б.
17. Вважаю, що виконувати свої службові обов’язки в бойових чи екстремальних умовах я на сьогодні професійно та морально-психологічно готовий на __ б.
18. Свого безпосереднього командира як військового фахівця я оцінюю на __ б.

19. Соціально-політичні процеси, що відбуваються в країні, мені подобаються на __ б.

20. Своє бажання служити в армії я оцінюю на __ б.

21. Рівень згуртованості, дружби, співробітництва між військовослужбовцями нашої військової частини (підрозділу) я оцінюю на __ б.

22. Соціально-побутові умови у військової частині (підрозділі) я оцінюю на __ б.

23. Рівень бойової підготовки у військової частині (підрозділі) я оцінюю на __ б.

24. Своє самопочуття, перебуваючи в колективі, я оцінюю на __ б.

25. Рівень виконання розпоряджень та наказів командирів і начальників у нашому військовому колективі я оцінюю на __ б.

26. Роботою медичної служби нашої військової частини я задоволений на __ б.

27. Військовий професіоналізм командирів і начальників нашої військової частини я оцінюю на __ б.

28. Продуманість і доцільність заходів бойової підготовки я оцінюю на __ б.

29. Справедливість накладення дисциплінарних стягнень і заохочень я оцінюю на __ б.

30. Готовність особового складу нашого підрозділу виконувати бойові завдання я оцінюю на __ б.

МПС особового складу під час виконання завдань за призначенням в умовах особливого періоду (Рмпс), отримані результати обраховуються за формулою:

$$R_{mpc} = 0,4 \times (СПО + СПК + МСЗ + ІОС) / 4 + 0,35 \times (МПП + ПП + ПОЯК + ВД + ПФС + БД) / 6 + 0,25 \times (У + ТБД + ББТ + МТЗ + ПКУ) / 5.$$

В інтерпретації отриманих показників використовується чотирирівнева система оцінки МПС:

- а) оптимальний – від 4 до 5;
- б) знижений – від 3 до 4;
- в) недостатній – від 2 до 3;
- г) незадовільний – від 0 до 2.

Кожен з рівнів характеризується певною модальністю і являє собою різні якісні стани психіки військовослужбовців і психології військових колективів, їхньої налаштованості і здатності виконувати завдання за призначенням в умовах особливого періоду.

Якісна характеристика кожного із зазначених рівнів МПС особового складу під час виконання завдань за призначенням:

Оптимальний рівень МПС – характеризується вірою особового складу в кінцевий успіх, у свою готовність виконувати службові обов’язки в екстремальних умовах, у своїх командирів, у бойову техніку, в самих себе. В підрозділах панує здоровий соціально-психологічний клімат. Швидкість протікання психічних процесів і фізіологічний стан особового складу дає можливість в обмежений час приймати оптимальні рішення й якісно діяти щодо їхнього виконання.

Знижений рівень МПС – характеризується високим рівнем мотивації особового складу до виконання службових обов’язків в екстремальних умовах, розумінням свого громадянського обов’язку, підтримкою політики держави та рішень керівництва держави та ЗС, проте, не спроможністю виконувати завдання за призначенням через низький рівень військово-професійної підготовленості. Зазначений рівень був виокремлений як більш високий у порівнянні із зниженим рівнем МПС через те, що елемент мотиваційної готовності має більший ваговий коефіцієнт у загальній системі оцінки МПС особового складу.

Таблиця 1.1.

Ключ для обробки результатів опитувальника

Шкали	Умовне позначення	Номер запитання
Професійно-організаційні якості командного складу, стиль керівництва, рівень довіри військовослужбовців до командного складу всіх рівнів.	ПОЯК	11, 18, 23, 27, 28, 29
Морально-психологічна підготовленість особового складу виконувати службові обов'язки в екстремальних умовах.	МПП	2, 20, 30
Задоволеність рівнем досягнутої професійної підготовки.	ПП	7, 14, 17
Соціально-політична обстановка в країні, відношення до армії, рівень довіри військовослужбовців керівництву країни і армії.	СПО	10, 15, 19
Задоволеність військовослужбовців усіма видами матеріального та соціального забезпечення.	МСЗ	5, 6, 22
Рівень укомплектованості особовим складом і бойовою технікою.	У	–
Задоволеність матеріально-технічним забезпеченням професійної діяльності.	МТЗ	13, 16
Психофізіологічний стан особового складу під час оцінки або під час бойового застосування.	ПФС	1, 9, 26
Взаємодопомога, сумісність, традиції і згуртованість військових колективів. Взаємовідносини між різними категоріями військовослужбовців.	СПК	3, 21, 24
Наявність і давність бойових втрат, випадків загибелі, аварій, катастроф.	БВТ	–
Відсоток особового складу з досвідом виконання завдань в екстремальних (бойових) умовах.	БД	–
Задоволеність станом військової дисципліни.	ВД	4, 8, 25
Задоволеність особового складу інформацією про реальну обстановку в країні, а в умовах воєнного часу повнота даних відносно противника, його сильні та слабкі сторони.	ІОС	12
Тривалість бойових дій або виконання завдань в екстремальних умовах.	ТБД	–
Кліматичні та погодні чинники.	ПКУ	–

Оцінки за показниками У, БВТ, БД, ТБД, ПКУ виставляються самим дослідником у відсотковому відношенні і за таблицями 1.2., 1.3., 1.4., 1.5., 1.6. переводяться в 5-бальну систему оцінки.

Таблиця 1.2.

Таблиця для переводу сирих оцінок показника (У) – рівень укомплектованості особовим складом і бойовою технікою у відсотках у стандартні бали

Оцінка	Рівень укомплектованості особовим складом і бойовою технікою			
% особового складу	79-100	60-79	40-59	0-39
Стандартизовані бали	5	4	3	2

Таблиця 1.3.

Таблиця для переводу сирих оцінок показника (БВТ) – наявність і давність бойових втрат, випадків загибелі, аварій, катастроф у відсотках у стандартні бали

Оцінка	Наявність і давність бойових втрат, випадків загибелі, аварій, катастроф			
Оцінка у % негативних наслідків для особового складу	79-100	60-79	40-59	0-39
Стандартизовані бали	2	3	4	5

Таблиця 1.4.

Таблиця для переводу сирих оцінок показника (БД) – частка особового складу з досвідом виконання завдань в екстремальних (бойових) умовах у відсотках у стандартні бали

Оцінка	Частка особового складу з досвідом виконання завдань в екстремальних (бойових) умовах			
% особового складу	79-100	60-79	40-59	0-39
Стандартизовані бали	5	4	3	2

Таблиця 1.5.

Таблиця для переводу сирих оцінок показника (ТБД) – тривалість бойових дій або виконання завдань в екстремальних умовах у відсотках у стандартні бали

Оцінка	Тривалість бойових дій або виконання завдань в екстремальних умовах			
Тривалість в днях	0-145	146-218	219-291	292-<
Стандартизовані бали	5	4	3	2

Таблиця 1.6.

Таблиця для переводу сирих оцінок показника (ПКУ) – Кліматичні та погодні чинники у стандартні бали

Оцінка	Комфортність кліматичних та погодних чинників			
Якісна характеристика ПКУ	комфортні	помірні	такі, що викликають помітний дискомфорт	нестерпні
Стандартизовані бали	5	4	3	2

Недостатній рівень МПС – військовослужбовці не мобілізовані на виконання поставлених завдань, у них пригнечене відчуття особистої відповідальності за кінцевий результат. Переважає високий рівень тривожності й відсутнє відчуття особистої вини за можливу невдачу. Особовий склад недостатньо підготовлений у професійному, тактико-спеціальному відношенні, особливо до дій вночі й в бойових умовах. Іноді військовослужбовці проявляють самовпевненість у виконанні майбутніх завдань, не уявляючи можливі реальні труднощі при їхньому виконанні. У підрозділі відчуваються роздратованість, відсутність згуртованості. Доцільність дій командирів береться під сумнів.

Незадовільний рівень МПС – військовослужбовці перебувають на межі своїх психофізичних можливостей або в стані відчаю. Подекуди спостерігається шоківий стан, іноді простежується повне небажання виконувати службові обов'язки і не розуміння їхньої доцільності. Керівники не користуються авторитетом і довірою серед особового складу.

Висновки з цього дослідження. Отже, запропонована методика оцінки МПС особового складу військових підрозділів в умовах особливого періоду є економічною, легкою в обробці та інформативною щодо виявлення чинників, які негативним чином позначаються на здатності особового складу підрозділу виконувати завдання за призначенням.

Н. Мась, канд. психол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ЛИЧНОГО СОСТАВА ВСУ В ОСОБЫЙ ПЕРИОД

В статье автор предлагает методику оценки морально-психологического состояния личного состава в ходе выполнения задач по назначению в условиях особого периода.

Ключевые слова: методика, морально-психологическое состояние, личный состав, показатель, уровень, особый период.

N. Mas, Ph.D in Psychology

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

METHODS OF THE MORALE ASSESSING OF PERSONNEL OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE DURING THE SPECIAL PERIOD

In the article the author proposes a methodology for evaluating morale of personnel during of assigned tasks during the Special Period.

Keywords: methods, moral and psychological state, personnel, index, level, the special period.

УДК 355.23:159.98 (477)

Я. Мельник, канд. психол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

А. Беспалько

Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Київ

ПОВЕДІНКОВІ МАРКЕРИ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ПРИ ПЕРЕЖИВАННІ НИМ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ

У статті викладено результати теоретичного дослідження сутності внутрішньоособистісного конфлікту та визначено поведінкові маркери особистості військовослужбовця при переживанні ним зазначеного психологічного феномену. Стан внутрішньоособистісного конфлікту виникає у випадку, якщо обставини життя потребують від індивіда таких дій і умов, які перебувають на межі його адаптивних можливостей або перевершують їх. В основі внутрішньоособистісного конфлікту є особистісна значуща суперечність між різними потребами, мотивами, цілями індивіда, яка відображається у когнітивній, емоційній і поведінковій сферах особистості. Характерними маркерами прояву внутрішньоособистісного конфлікту у військовослужбовця у когнітивній сфері є неуважність, зниження самооцінки, внутрішня розбіжність між образами «Я – ідеальне» та «Я – реальне», «хочу» і «можу», «потрібно» і «можу»; в емоційній сфері – перевага негативних психічних станів, а саме: астеничного настрою, тривожності, напруги, апатії та агресії; у поведінковій сфері – зниження результативності службової діяльності, зниження інтенсивності та ефективності комунікативних зв'язків, а також намагання усамітнення та уникання міжособистісних контактів.

Ключові слова: внутрішньоособистісний конфлікт, внутрішньоособистісна суперечність, поведінкові маркери, військовослужбовці.

© Мельник Я., Беспалько А., 2017

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні діагностичного інструментарію щодо вивчення впливу ситуаційно-середовищних, соціально-політичних, психологічних та супутніх чинників соціально-психологічних детермінант на формування бойового стресу в учасників АТО.

Список використаних джерел:

1. Варій М.І. Морально-психологічний стан військ, його оцінка та підтримка на високому рівні: [Монографія] / М.І. Варій. – Львів: ВВП ДУ "ЛП", 1996. – 311 с.
2. Зельницький В.А. Прогнозування морально-психологічного стану особового складу частин і підрозділів [Текст] / В.А. Зельницький // Збірник наукових праць КВГП. – 1998. – Вип. 3 (9). – С. 34–38.
3. Зельницький В.А. Структура морально-психологічного стану військового підрозділу [Текст] / В.А. Зельницький // Збірник наукових праць КВГП. – 1997. – Вип. 1(6). – С. 27–32.
4. Ілляк О.О. Методика оцінювання морального духу особового складу частин і підрозділів внутрішніх військ [Текст]: навч. посібник / О.О. Ілляк. – Вид. 2, пер. та доп. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2011. – 92 с.
5. Криворучко П.П. Морально-психологічний стан військового підрозділу: оцінка та прогнозування: навч. посібник [Текст] / П.П. Криворучко, О.Ф. Хмільяр, Р.А. Шпак, С.В. Василенко. – К.: Молода нація, 2005. – 63 с.
6. Московчук Ю.А. Методика оцінки морально-психологічного стану частин і підрозділів Збройних Сил України [Текст] / Ю.А. Московчук. – Вінниця: ВПСУ, 1997. – 23 с.
7. Морально-психологічне забезпечення службово-бойової діяльності Прикордонних військ України / Максименко С.Д., Олексієнко Б.М., Олійник В.В., Потапчук Є.М., Сафін О.Д., Корольов О.П., Роман В.І. – Підручник. Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. – 465 с.

Надійшла до редколегії 17.02.2017

Постановка проблеми. Аналіз внутрішньоособистісних конфліктів як психологічного явища, незважаючи на актуальність цієї проблеми для суспільства загалом і для військових формувань та правоохоронних органів держави зокрема, залишається ще недостатньо теоретично і експериментально розробленим. На сьогодні в українській психології відсутні експериментальні дослідження внутрішньоособистісних конфліктів та їхнього впливу на результати професійної діяльності військово-службовців. Не досліджено психологічні чинники, які детермінують їхнє виникнення і прояви під час виконання професійних завдань, а також не визначено особливості психологічної роботи щодо їхнього попередження та вирішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у розробку проблеми внутрішньоособистісних конфліктів, їхніх джерел та шляхів вирішення здійснили О.С. Калмикова, О.М. Леонтєв, В.М. М'ясищев, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм та ін. Деякі аспекти внутрішньоособистісних конфліктів військовослужбовців розглянуті в дослідженнях військових вчених: А.Я. Анцупова, В.П. Галицького, А.І. Кітова, Н.І. Конюхова, П.А. Корчемного, Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, М.І. Томчука, В.Л. Семенюка, А.І. Харитонова.

Завдяки аналізу наукових праць українських і зарубіжних дослідників ми відзначили, що багато з них вказували на те, що основою внутрішньоособистісного конфлікту є суперечність між різними мотивами, цінностями, установками і т. п., актуалізованими одночасно, і такими, що мають приблизно однакову силу, але протилежно спрямовані. Про це, зокрема, вказувала О.С. Калмикова: «...Внутрішньоособистісні суперечності є певним співвідношенням двох різноспрямованих тенденцій внутрішнього світу, зумовлене їх збігом або в часі, або в плані предметної віднесеності, близьких за суб'єктивною значущістю, одночасна реалізація яких через певні причини чи зовнішні умови є неможливою» [1, с. 34].

Проблему внутрішньоособистісного конфлікту досліджували і військові психологи. Так, О.Х. Рахімов під суттю конфлікту розумів найбільш гостру форму прояву морального протиріччя, що виникає в соціальному середовищі чи у свідомості окремого індивіда, і пов'язаного із зіткненням думок, оцінок, ціннісних орієнтацій, з боротьбою добра і зла, особистих і суспільних інтересів [2]. Досліджуючи процес самовизначення особистості військової людини в сучасних умовах, І. В. Родних вважав, що воно може виявлятися у формі внутрішньоособистісного морального конфлікту, для якого «...характерною є ситуація, де суб'єкт діяльності змушений зробити вибір однієї з двох взаємовиключних форм поведінки, чи в більш узагальненому і абстрактному визначенні – однієї з двох моральних цінностей» [3]. Військові психологи М.Ф. Феденко і В.П. Галицький визначали внутрішньоособистісний конфлікт як конфлікт внутрішніх суперечностей, наприклад, між суперечністю особистого бажання й об'єктивних можливостей особистості, боротьбою мотивів, сумнівів, упереджень та ін. [4].

Мета статті – визначити поведінкові маркери особистості військовослужбовця при переживанні ним внутрішньоособистісного конфлікту.

Викладення основного матеріалу дослідження. Внутрішньоособистісні конфлікти, як невід'ємний компонент соціального буття особистості, можуть виконувати дві функції: позитивну (конструктивну) і негативну (деструктивну). При позитивній функції конфлікт може бути розвитком особистості, її вдосконаленням (наприклад,

коли він відбувається у вигляді невдоволеності собою). Результатом цього може бути усвідомлення своїх недоліків, усунення їх і досягнення душевної рівноваги. Однак, цей конфлікт може виконувати і деструктивну функцію, коли особистість не усвідомлює свої недоліки, або ж усвідомивши, не здатна їх усунути. Людина віддаляється від реальних проблем життя, перебуває в болісному і невирішеному конфлікті з собою. Для неї події реального життя стають зовнішніми, оскільки вона зосереджується на внутрішніх подіях і не бачить шляхів подолання особистісної проблеми. Отже, існує необхідність у виявленні критеріїв та показників, які свідчили б про переживання особистістю внутрішньоособистісного конфлікту та його конструктивну чи деструктивну спрямованість.

При дослідженні проблеми джерела конфлікту, можна виявити його в складному, єдиному, взаємозалежному процесі взаємодії особистості та середовища, тобто стан внутрішньоособистісного конфлікту виникає при визначеному поєднанні особистісних особливостей індивіда та чинників середовища, а також мотивів, що впливають на особистість. Часто суб'єктивна значущість складної ситуації сприймається індивідом з погляду тих особистісних цінностей, для яких ця ситуація є загрозовою. Про цю особливість взаємодії індивіда і ситуації пише Л.І. Анциферова: «Для того, щоб зберегти, захистити, затвердити певну цінність, суб'єкт застосовує різноманітні прийоми щодо зміни ситуації. При цьому чим більш значне місце в змістовній сфері особистості посідає об'єкт, який знаходиться в небезпеці, і чим більш інтенсивніше сприймається особистістю загроза, тим вищим є мотиваційний потенціал співвідношення з можливими, наявними труднощами» [5]. Якщо обставини життя потребують від індивіда таких дій і умов, які знаходяться на межі його адаптивних можливостей чи навіть перевершують наявні в нього резерви, виникає стан внутрішньоособистісного конфлікту.

На наш погляд, існує діалектичний зв'язок між ситуацією й особливостями особистості при виникненні внутрішньоособистісного конфлікту. Цей взаємозв'язок можна продемонструвати у такий спосіб: чим гостріше і несподівано діють негативні чинники середовища, тим меншу роль відіграють особистісні якості, і навпаки, при зменшенні масивності і гостроти впливу цих чинників індивідуальний склад особистості набуває більшого значення. У конкретної людини можливість прояву внутрішньоособистісного конфлікту визначається складною взаємодією негативних чинників середовища та особистісних особливостей, за якої саме ці чинники знаходять найбільш слабе місце в індивіда для опору.

На наш погляд, для дослідження всіх цих питань можна застосувати теорію особистості, яку розробив в межах діяльнісного підходу психолог О.М. Леонтєв. Особистість вчений визначав як продукт інтеграції процесів, що здійснюють життєві стосунки суб'єкта. "Реальним базисом особистості, – вважав вчений, – є сукупність його суспільних за своєю природою відносин до світу, які реалізуються в його діяльності, а точніше в сукупності різноманітних видів його діяльності" [6, с.183]. Найважливішим параметром особистості є наявність ієрархії мотивів, а сама структура особистості є відносно стійкою конфігурацією головних ієрархізованих в особистості мотиваційних ліній. О.М. Леонтєв вказував, що головне місце в ієрархії мотивів належить так званій змістовно-утворювальному мотивам, що надають діяльності особистісного сенсу. Вчений вважав, що різноманітні відносини, які людина постійно

здійснює, є об'єктивно суперечливими. Тому і мотиви, породжені цими видами діяльності, можуть також знаходитися в протиріччі один з одним. Суперечність мотивів виникає, по-перше, у зв'язку з появою нових видів діяльності, що суперечать один одному; по-друге, у зв'язку зі зміною відношення ієрархії мотивів, коли одні займають більш високе місце, а інші зовсім втрачають свою змістовну функцію. Протиріччя різноманітних мотивів можуть породжувати, на думку О.М. Леонтьєва, конфлікти.

Підсумовуючи вищевикладене, на наш погляд, необхідно виокремити ще одну важливу умову виникнення внутрішньоособистісного конфлікту. Вона полягає в тому, що внутрішньоособистісна суперечність при згаданому вище психологічному явищі обов'язково повинна стосуватися індивідуально-значимих сфер особистості. Оскільки суперечності, які виникають на нижніх рівнях організації особистості, роблять неможливою безпосередню діяльність індивіда, стають джерелами стресових станів, то лише суперечності, що стосуються більш високих рівнів організації особистості, можуть викликати стан внутрішньоособистісного конфлікту. Таким чином, можна визначити, що збуджувальною силою внутрішньоособистісного конфлікту є суперечності між різними мотивами, цілями, цінностями, приблизно однієї сили, але протилежно спрямовані. Важливою умовою виникнення конфлікту є рівень значущості, уявлення індивіда про внутрішньоособистісну суперечність.

Особливе місце в цьому процесі займає тривога, яка, виконуючи сигнальну та оцінюючу функції за несприятливих для особистості ситуацій, сприяє розвитку психологічного захисту особистості, що стимулює її пошуки у вирішенні наявних протиріч і тому відіграє важливу роль у динаміці перебігу конфлікту. Незважаючи на багатогранність і семантичну невизначеність терміну «тривога» у психологічних дослідженнях, найчастіше його використовують у двох поняттях: тривога як психічний стан і тривога як властивість особистості (тривожність). Високий рівень тривожності особистості як стану під час внутрішньоособистісного конфлікту зумовлений декількома причинами: зовнішньою ситуацією, у якій вона знаходиться і яку оцінює як несприятливу та таку, що викликає загрозу особистісно значущим основам майбутньої діяльності; наявністю трудностей у реалізації важливих для неї цілей; негативним, суб'єктивним сприйняттям вжитих особистістю заходів для зміни існуючої ситуації, що призводить до сприйняття ситуації як ще більш загрозової, що в результаті провокує більш високий рівень тривожності.

Спостереження дослідників демонструють, що значній частині людей, які перебувають у стані конфлікту, притаманна особистісна тривожність як властивість особистості, що впливає на підвищення інтенсивності тривожності як психічного стану. На підставі цього можна зробити висновок, що на початковій стадії внутрішньоособистісного конфлікту, який особистістю сприймається як важка, загрозна ситуація, для неї буде характерний більш високий рівень тривожності. Крім сигнальної функції, тривога виконує також функцію оцінки конфліктної ситуації. Оцінка загрозової ситуації приводить до запуску пристосувальних дій, захисних механізмів та інших форм адаптаційної активності, що має на меті усунення джерела потенційної небезпеки. У найбільш широкому розумінні тривога є формою адаптації в умовах стресової ситуації; у психічно здорових людей вона стимулює виникнення захисних реакцій на ситуацію.

Існує три форми поведінкових реакцій на небезпечну ситуацію: втеча; агресія; ступор. Кожна з них по-своєму модифікує спрямованість поведінки особистості: втеча через усунення самої можливості зіткнення з можливою небезпекою, агресія через знищення джерела небезпеки, ступор через згортання тієї чи іншої активності. Щодо динаміки розгортання захисних реакцій особистості у конфліктних ситуаціях то, як уже зазначалося, однією з функцій тривоги є оцінювання суб'єктивних можливостей особистості у тій чи іншій ситуації. Якщо в процесі аналізу ситуація інтерпретується як безпечна, то сигнал погрози чи небезпеки, що викликав у нього тривогу і занепокоєння, втрачає свою сигнальну функцію і побоювання усувається. У тому випадку, коли особистістю оцінює ситуацію як дійсно небезпечну і вона загалом (чи окремі її елементи) в силу внутрішніх (особистісних) причин стає значущою, з наявних у суб'єкта можливих засобів обирається найбільш оптимальний варіант виходу із ситуації. Такі ж дані було отримано В.М. Астаповим. Оцінюючи поведінкові реакції виходу з небезпечної ситуації, він відзначав: «Якщо суб'єкт вважає, що ситуація є перешкодою для задоволення потреб, шоріше за все виникає тенденція до гніву і нападу (агресія). Якщо ж небезпека в суб'єктивному плані видається більшою, порівняно із засобами щодо її подолання, то переважає тенденція до переживання страху і виходу з небезпечної ситуації. Нарешті, якщо агресія і втеча суб'єктивно оцінюються як неможливі, виникає стан пригніченості, апатії, депресії, людина відмовляється від дій (ступор)» [7, с. 115].

З поняттям захисних поведінкових реакцій пов'язаний психологічний захист загалом, що є спеціальною регулятивною системою стабілізації особистості, яка спрямована на усунення чи зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту [11]. Ж. Годфруа так характеризував прояв психологічного захисту: «Якщо людина не здатна ефективно контролювати деякі життєві ситуації, то на допомогу їй виникають механізми психологічного захисту «Я», які забезпечують їй несвідому компенсацію цієї нездатності і послаблюють пов'язані з нею стрес і тривогу. Такі механізми дають людині можливість досягти задоволення потреб – іноді реального, а частіше занадто сильно відірваного від реальності – шляхом заперечення чи перекручування дійсності та заперечення тих уявлень і спонукань, що породжують тривогу» [8, с. 132].

Характеризуючи стан внутрішньоособистісного конфлікту, необхідно зазначити, що цей стан виникає тоді, коли вжиті особистістю контрзаходи (адаптивні реакції) не здійснили на певний момент бажаного результату. Тому суб'єктивно внутрішньоособистісний конфлікт сприймається нею як свого роду певна зупинка, коли потрібен перегляд дій, системи зусиль щодо виходу з тієї чи іншої ситуації чи внутрішніх цінностей, цілей та ін. Необхідність цієї перебудови викликана, насамперед, тим, що попередньо вироблені способи, стереотипи його дій щодо подолання важких ситуацій у стані внутрішньоособистісного конфлікту не дають необхідного, за оцінкою особистості, результату.

Таким чином, на початкових етапах конфлікту, в ситуації, що загрожує тим чи іншим особистісно значущим диспозиціям особистості, підвищується рівень тривоги. Тривога має сигнальну й оцінюючу функції. У результаті дії тривоги особистістю розгортає адаптивні реакції щодо вирішення певної ситуації. Якщо ж вжиті заходи не здійснили бажаного результату, то виникає стан внутрішньоособистісного конфлікту, що суб'єктивно сприймається як стан психологічної безвиході,

зупинки, коли потрібна зміна або дій, або якихось внутрішніх диспозицій щодо вирішення сформованої конфліктної ситуації.

Можна зробити припущення, що під час внутрішньо-особистісного конфлікту буде відбуватися порушення оптимальної регуляції поведінки та діяльності особистості. У свою чергу, ці порушення повинні відображатись в тих чи інших змінах когнітивних, емоційних, поведінкових сферах особистості, а також зміні раніше існуючої системи відношень між ними. Необхідно відзначити, що емоційні стани будь-якого рівня складності є відображенням реально існуючих об'єктивних зв'язків між мотивами і ціннісними орієнтаціями особистості та її конкретної діяльності. Висунуте положення про прояви конфлікту в різних сферах особистості підводить нас до питання виділення в них основних критеріїв цього стану.

Вивчаючи когнітивну сферу і, насамперед, розуміючи її як сферу свідомості особистості, на наш погляд, найбільш важливими критеріями будуть особливості образу «Я» особистості та її самооцінки. Найгрірнтовніше проблему «образу Я» особистості, особливостей самооцінки – як проявів внутрішньоособистісного конфлікту було розглянуто в рамках гуманістичної психології. Так, згідно з думкою К. Роджерса, ступінь задоволеності людини в житті в першу чергу залежить від того, якою мірою її досвід, її «Я актуальне» і «Я ідеальне» погоджуються між собою. Тому під час виникнення конфлікту в особистості з'являється виражена суперечність між цими сторонами «образу Я» індивіда, що і можна вважати одним із критеріїв прояву в людини цього стану. На нашу думку, здійснене К. Роджерсом положення про суперечності між «Я – актуальним» і «Я – ідеальним», як прояв конфлікту, відображає важливий аспект когнітивної сфери особистості, яка переживає цей стан. Через значущість наявних суперечностей особистості, неможливість досягнення нею важливих цілей відбувається зміна внутрішнього образу, оцінки індивідом себе. Ця зміна характеризується, з одного боку, більш негативно зумовленою оцінкою наявних в індивіда особистісних якостей, що стають внутрішньою перешкодою реалізації наявних у нього цілей, а з іншого боку – вираженим бажанням мати в ідеалі особистісні риси. Такі риси сприяли б самореалізації і подоланню наявних труднощів. Тому при переживанні особистістю внутрішнього конфлікту, відображенням у свідомості цих змін буде виражено різницю між образами «Я – актуальне» і «Я – ідеальне», а також суперечливість цього образу в цілому [9, с. 32].

Під час внутрішньоособистісного конфлікту можна спостерігати також зниження самооцінки особистості. Як основна складова самосвідомості, самооцінка є важливим регулятором її поведінки. Від самооцінки залежать взаєморозуміння людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до невдач. Тим самим самооцінка впливає на ефективність діяльності людини та на подальший розвиток особистості. Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагання людини, тобто ступенем труднощів щодо досягнення цілей, які вона формулює для себе. Розходження між реальними можливостями людини веде до того, що вона починає неправильно себе оцінювати, внаслідок чого її поведінка стає неадекватною.

Внутрішньоособистісний конфлікт відображається в емоційній сфері особистості військовослужбовця. Критерієм конфлікту в емоційній сфері особистості, що переживає цей стан, є перевага в негативно спрямованих емоціях. Вони, в свою чергу, є чинником

інтеграції цілеспрямованих реакцій організму, процесом, що поєднує і спрямовує можливості індивіда пристосовуватись до зовнішнього світу, критерієм корисності чи шкідливості цієї функціональної діяльності. У внутрішньоособистісному конфлікті дії індивіда не дають йому бажаного результату, у цьому стані він не реалізує повною мірою особистісно значущі потреби, цілі, що призводить до погіршення настрою, переваги негативних емоцій.

Своєрідність регулюючої функції емоцій полягає у відображенні ними співвідношення мотивів і конкретних результатів, причому це відображення відбувається в безпосередній формі, як переживання. Емоції регулюють діяльність відповідно до особистісного змісту дій і результатів. Оскільки ситуація внутрішньоособистісного конфлікту для індивіда є значущою, вона викликає певні емоційні переживання, а в зв'язку з тим, що в тій чи іншій ситуації (як ми вже відзначали) особистість не досягає бажаного результату, знак емоційних переживань, як правило, є негативним. І.С. Кон так характеризував взаємозв'язок між конфліктною ситуацією й емоціями: «...Конфліктна ситуація, яку індивід не може вирішити, викликає в нього негативні емоції величезної сили, що загрожують його психіці і самому існуванню» [10, с. 265].

Наявність зниженого настрою, переваги негативних емоцій у внутрішньоособистісному конфлікті можна характеризувати і завдяки такому поняттю як депресія, що має більш широке значення. У психологічному словнику термін «депресія» характеризується негативним емоційним станом, зміною мотиваційної сфери, когнітивних уявлень та загальною пасивністю поведінки. Патологічна депресія є одним з основних психіатричних синдромів. Проте, депресія може виникнути й у психічно здорових людей як результат переживання значущих для них несприятливих подій, невдач у реалізації особистісно значущих цілей. Депресія у психічно здорових людей одержала назву «функціональний стан депресії» [11]. Суть депресії полягає в тому, що людина усвідомлює несприятливий психологічний вплив, у неї погіршується настрій, вона відчуває почуття своєї неповноцінності, принижує, сварить себе, шукає в собі різні недоліки. Усе це супроводжується порушеннями сну, апетиту та ін. Але в будь-якому випадку на перший план виходить стійке зниження настрою, що залежить від ситуації.

Наші дослідження демонструють, що депресивні реакції у військовослужбовців виникають тоді, коли звичні форми адаптивних реакцій чи захисних механізмів не спрацьовують. Основні ознаки депресивної особистості військовослужбовця виявляються в його уразливості «Я», у результаті чого єдиним надійним способом захисту від життєвих стресів, втрат і розчарувань виявляється «депресивна в'язниця». Виникнення депресії є сигналом, що сформований стиль емоційного реагування, який включає витіснення, проекцію, формування реакції, виявився неефективним.

Крім того, для індивідів, що знаходяться в стані внутрішньоособистісного конфлікту, характерною є так звана «когнітивна триада депресії», яка охоплює негативні почуття, які стосуються оцінки «Я». Цю триаду складають: низька самооцінка, почуття меншовартості у тих чи інших сферах психологічного функціонування; компонент атрибутивного каузального стилю, що є підсумком у самозвинуваченні та самокритиці; втрата віри в себе, очікування негативного [12].

Усі ці ознаки тією чи іншою мірою є характерними для військовослужбовців, що знаходяться в стані

внутрішньоособистісного конфлікту, хоча виразність і глибина функціонального депресивного стану в них індивідуально є різними. Результати наших спостережень також дали змогу виявити, що інтенсивність і можливість появи депресивного стану в людини залежить від двох основних чинників: по-перше, від виду конфлікту, а по-друге, від індивідуальних особливостей особистості, що переживає конфлікт.

Слід зазначити, що стан внутрішньоособистісного конфлікту відображається й у поведінковій сфері особистості. Найбільш характерними критеріями внутрішньоособистісного конфлікту в поведінковій сфері є насамперед зниження якості та інтенсивності спілкування, зниження об'єктивних показників службової діяльності і суб'єктивного задоволення від контактів з людьми.

Для військовослужбовців, що знаходяться в стані внутрішньоособистісного конфлікту, характерним є порушення мотиву аффіліації, який дослідники характеризують як: прагнення формувати дружні відносини і мати прихильність; радіти іншим людям і жити разом з ними; співпрацювати і спілкуватися з ними; любити; приєднуватися до груп. Метою мотиву аффіліації є взаємний і довірчий зв'язок, де кожен з індивідів приймає партнера, по-товариськи підтримує і симпатизує йому.

Аналізуючи дієвий аспект поведінки особистості, що знаходиться в стані внутрішньоособистісного конфлікту, ми вважаємо, що для військовослужбовців буде характерним зниження об'єктивних показників професійної діяльності. Як правило, у військовослужбовців у стані внутрішньоособистісного конфлікту можна спостерігати зниження мотивації до виконання професійних завдань, вони більш орієнтовані на свої внутрішні проблеми, і тому, як правило, виявляють менше ініціативи, у них погіршується ставлення до виконання службових обов'язків. Однак суб'єктивне ставлення цих військовослужбовців до зниження показників діяльності, в залежності від виду конфлікту й особливостей особистості, є різним. Для одних це стає додатковим джерелом негативних емоцій, переживань, інші ж ставляться індиферентно, зосереджуючись лише на своїх внутрішніх проблемах.

Крім зазначених критеріїв доцільно виокремлювати ще й інтегрований критерій конфлікту, що виражається в порушенні нормального механізму адаптації особистості. Система психологічної адаптації людини знаходиться в постійній готовності до виконання властивих їй функцій. Якщо здійснюється нормальне функціонування цієї системи, то це дозволяє людині не тільки підтримувати рівновагу усередині себе, між собою і середовищем, але і здійснювати вибір оптимальних дій для досягнення своїх цілей. Проте, як ми вже зазначали вище, під час внутрішньоособистісного конфлікту особистість відчуває труднощі щодо досягнення своїх цілей, створення оптимального психологічного захисту від впливу несприятливих факторів середовища, щодо досягнення внутрішньої узгодженості. Отже, в умовах конфлікту відбувається тимчасове порушення нормального функціонування системи психологічної адаптації. Ці порушення під час внутрішньоособистісного конфлікту будуть виявлятися як на різних рівнях системи адаптації, так і у системі в цілому.

Особливості, що розвивалися, впливали на життя особистості і проявлялися в особливостях характеру, емоційно-вольових якостях, мотиваційно-ціннісних орієнтаціях особистості, у її досвіді – все це створює той чи інший ступінь здатності людини реагувати на можливі труднощі, утворює основу адаптації до несприятливих

психологічних чинників, дозволяє активно і цілеспрямовано їх змінювати. У внутрішньоособистісному конфлікті відбувається нищення процесу вибору найбільш оптимального шляху з подолання чи виходу із складного становища, можливості адекватної і цілеспрямованої зміни несприятливих чинників, що впливають на особистість. Це зумовлено тим, що під час внутрішньоособистісного конфлікту протиріччя охоплюють основні особистісно важливі, змістовно утворюючи аспекти індивіда, які відіграють особливу роль у виробленні найбільш оптимальної програми досягнення важливих для особистості цілей.

Порушення процесів взаємодії особистості із середовищем, в цілому системи адаптації позначають в українській і зарубіжній науковій літературі терміном «деадаптація». Цей термін трактується і як «процес, що відбувається поза патологією і пов'язаний з відвиканням від одних звичних умов і пристосуванням до інших», і як «порушення, які виявляються при акцентуаціях характеру чи під впливом психогенів», і як «стан, що виникає при невротичних порушеннях, невротичних реакціях» [11]. У психології найбільш часто термін «деадаптація» розглядають поза патологією, розуміючи під ним, насамперед, зворотні, тимчасові порушення ефективності процесу взаємодії особистості із середовищем. У схематичному вигляді процес деадаптації розгортається за принципом «замкнутого кола», де пусковим механізмом є, як правило, різка зміна умов життя, наявність психотравмуючої ситуації. Крім того, чимале значення мають і ті особливості в індивідуальному розвитку людини, які не дозволяють їй виробити адекватні умови і форми поведінки та діяльності, тобто критерієм внутрішньоособистісного конфлікту можна вважати порушення системи нормальної адаптаційної взаємодії особистості із середовищем, які можна розуміти і як тимчасову деадаптацію особистості.

Висновки з цього дослідження. Таким чином, для послідовного вивчення внутрішньоособистісних конфліктів нами виокремлено такі характерні для них ознаки або маркери:

у когнітивній сфері – пізнавальні процеси: неухильність; зниження самооцінки; внутрішня розбіжність між образами, «Я – ідеальне» і «Я – реальне», «хочу» і «можу», «потрібно» і «можу»;

в емоційній сфері – перевага негативних психічних станів: астенічний настрій; тривожність; напруга; апатія; агресія;

у поведінковій сфері – прояви поведінкових реакцій: зниження інтенсивності й ефективності комунікативних зв'язків; зниження результативності службової діяльності; намагання усамітнитися (уникнення міжособистісних контактів).

Перспективи подальших досліджень – дослідження внутрішніх протиріч особистості та динаміки їхнього перетворення на конфлікт; розробка та наукове обґрунтування психологічної моделі внутрішньоособистісного конфлікту; взаємозв'язок внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Калмыкова Е.С. Исследования психотерапии за рубежом: некоторые методологические проблемы / Е.С. Калмыкова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 6. – С. 54–64.
2. Рахимов О.Х. Моральные конфликты: сущность, особенности их проявления и разрешения в воинских коллективах / О.Х. Рахимов. – М.: ВПА, 1989. – С. 96–105.
3. Родных И.В. Гражданское самоопределение и моральный выбор личности военного профессионала / И.В. Родных // В кн. Гуманизация взаимоотношений военнослужащих, разрешение конфликтов и психотерапия. – М.: Воен. ун-тет, 1992. – С. 85–96.

4. Феденко Н.Ф., Галицкий В.П. Психологические аспекты преодоления конфликтных ситуаций в воинских коллективах / Н.Ф. Феденко, В.П. Галицкий. – М. : ВПА, 1981. – 115 с.
5. Анциферова Л.И. Системный подход в психологии личности / Л.И. Анциферова // Принцип системности в психологических исследованиях. – М. : Наука, 1990. – С. 62–78.
6. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 38 с.
7. Астапов В.М. Функциональный подход к изучению тревоги / В.М. Астапов // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 5. – С. 111–120.
8. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Т. 2. : пер. с франц. / Ж. Годфруа. – М. : Мир, 1992. – 375 с.

9. Роджерс К. Взгляд на психотерапию, становление человека / К. Роджерс // Общ. ред. предисловие Е.И. Исениной. – М. : "Прогресс", 1994. – С. 196–202.

10. Кон И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.

11. Психология. Словарь / Под общей редакцией А.В. Петровского, М.Г. Ерошевского. – 2-ое изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1994. – 494 с.

12. Франкл В. В поиске смысла жизни и логотерапия / В. Франкл // в кн. Психология личности. Тесты / Под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 79–84.

Надійшла до редколегії 06.03.17

Я. Мельник, канд. психол. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев
А. Беспалько
Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского, Киев

ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ МАРКЕРЫ ЛИЧНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО ПРИ ПЕРЕЖИВАНИИ НИМ ВНУТРИЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА

В статье излагаются результаты теоретического исследования сущности внутриличностного конфликта и определены поведенческие маркеры личности военнослужащего при переживании ним указанного психологического феномена. Состояние внутриличностного конфликта возникает в случае, если обстоятельства жизни требуют от индивида таких действий и условий, которые находятся на пределе его адаптивных возможностей или превышают их. В основе внутриличностного конфликта лежит личностно значимое противоречие между разными потребностями, мотивами, целями индивида, которое отображается в когнитивной, эмоциональной и поведенческой сферах личности. Характерными признаками проявления внутриличностного конфликта у военнослужащего в когнитивной сфере есть невнимательность, снижение самооценки, внутреннее расхождение между образами «Я – идеальное» и «Я – реальное», «хочу» и «могу», «необходимо» и «могу»; в эмоциональной сфере – преобладание негативных психических состояний, а именно: астенического настроения, тревожности, напряжения, апатии и агрессии; в поведенческой сфере – снижение результативности служебной деятельности, снижению интенсивности и эффективности коммуникативных связей, а также попытки уединения и избегания межличностных контактов.

Ключевые слова: внутриличностный конфликт, внутриличностное противоречие, поведенческие маркеры, военнослужащие.

Y. Melnyk, Ph.D in Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
A. Bepalko
Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, Kyiv

BEHAVIOURAL MARKERS OF THE SERVICEMAN PERSONALITY IN COURSE OF INTRAPERSONAL CONFLICT

The article presents the results of the theoretical research of the nature of an intrapersonal conflict and defines the behavioral markers of the military servant, when he experiences this psychological phenomenon. The state of an intrapersonal conflict arises in the event that the circumstances of life require the individual to take such actions and conditions that are at the limit of his adaptive capabilities or exceed them. At the heart of an intrapersonal conflict is a personally significant contradiction between different needs, motives, and goals of the individual, which is displayed in the cognitive, emotional and behavioral spheres of the individual. Characteristic signs of the manifestation of an intrapersonal conflict in a military servant in the cognitive sphere are inattention, a decrease in self-esteem, an internal discrepancy between the images "I am the ideal" and "I am real", "I want" and "I can", "necessary" and "I can"; In the emotional sphere – the prevalence of negative mental states, namely asthenic mood, anxiety, tension, apathy and aggression; in the behavioral sphere – a decrease in the performance of professional activity, a decrease in the intensity and effectiveness of communication links, as well as attempts at seclusion and avoidance of interpersonal contacts.

Key words: intrapersonal conflict, intrapersonal contradiction, behavioral markers, military servant.

УДК 159.99

Н. Сторожук, канд. психол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СТРУКТУРА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ

У статті автор розглядає сутність та структуру морально-психологічного стану особового складу військових підрозділів в умовах виконання завдань за призначенням в особливий період.

Ключові слова: структура, морально-психологічний стан військ, чинник, особовий склад, особливий період.

Постановка проблеми. В умовах проведення Антитерористичної операції (АТО) однією з найважливіших проблем здійснення ефективного управління військами, підтримання їхньої боєздатності на рівні, необхідному для якісного виконання бойових завдань, є проблема оцінки, прогнозування та формування морально-психологічного стану особового складу, який бере безпосередньо участь у бойових діях на території Донецької та Луганської областей. Без реальної оцінки морально-психологічного стану (МПС) військ у бойових умовах не можна успішно управляти

духовними і соціальними процесами в бойовій діяльності військових підрозділів, переходити до нових якісних параметрів в їхній діяльності, досягати моральної переваги над супротивником і обстановкою, прогнозувати ймовірні наслідки військових дій, грамотно організувати та здійснювати аварійно-рятувальні та інших невідкладні роботи тощо. Тому, системне розуміння сутності морально-психологічного стану особового складу військ, визначення змісту його складників є надзвичайно актуальним науково-прикладним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що вивчення цього феномену має давню історію: в науковій літературі воно зустрічається як поняття «бойовий дух», «моральний дух», «моральний стан», «духовний фактор» тощо, а сьогодні його означають як «морально-психологічний стан військ», за роки незалежності України йому приділялося недостатньо уваги. Дослідження морально-психологічного стану та його оцінки у військових колективах здійснювали: В. Зеленський, С. Скочиляс, Ю. Московчук, П. Криворучко, М. Варій, О. Іллюк, О. Хміляр. Проблеми морально-психологічного забезпечення службово-бойової діяльності Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України вивчав В. Говоруха, В. Лефтеров. Вивченням морально-психологічного стану особового складу підрозділів прикордонних військ та вплив його на якість виконання завдань з охорони державного кордону займався В. Журавльов. Вплив морально-психологічного стану на якість професійно-екстремальної підготовки до діяльності у надзвичайних ситуаціях досліджували В. Алещенко, Є. Потапчук, О. Сафін та ін. [6].

Загалом, в більшості проаналізованих нами праць розглядається явище морально-психологічного стану військових підрозділів, його складники та його вплив на якість і ефективність виконання ними завдань за призначенням, проте, на цей момент жодна методика оцінки зазначеного явища офіційно не визначена нормативною, тобто обов'язковою для використання у військах. До недавнього часу, з метою оцінки морально-психологічного стану, в підрозділах Збройних Сил України використовувалася «Інструкція про порядок оцінки морально-психологічного стану особового складу в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України» від 21.05.2013 року № 335, яка на цей момент втратила чинність (наказ МОУ від 15.03.2016 №155) та перебуває на доопрацюванні.

Мета статті полягає в уточненні сутності та визначенні структури морально-психологічного стану особового складу військових підрозділів в умовах виконання завдань за призначенням в особливий період.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогодні існує понад 20 визначень поняття МПС. Проте, враховуючи специфічність умов виконання бойових завдань у зоні проведення АТО, які згідно з чинним законодавством (Закон України від 06.12.91 №1932-XII «Про оборону України», Закон України від 21.10.93 №3543-XII «Про мобілізаційну підготовку та мобілізаційну готовність» тощо) визначається як особливий період, під поняттям *морально-психологічний стан особового складу* будемо розуміти як ситуаційний, відносно стійкий і обмежений за часом стан психологічної налаштованості (мотиваційної готовності) військовослужбовців і військових колективів та їхньої потенційної спроможності (психологічні, соціальні, матеріальні ресурси) виконувати завдання за призначенням в умовах особливого періоду.

Отже, МПС розглядається як ситуаційний (той, що залежить від зовнішніх умов і змісту конкретного бойового завдання), динамічний (здатний до змін під впливом екстремальних чинників бойової діяльності), обмежений за часом (будь-який психічний стан характеризується відносною стійкістю у часі, після чого він переходить у інший психічний стан і змінює свої характеристики) соціально-психологічний феномен, що складається з двох структурних елементів: мотиваційної готовності (МГ) та військово-професійної компетентності (ВПК) (рис.1.1.).

Під мотиваційною готовністю розуміється система стійких мотиваційних утворень: диспозицій (мотивів), потреб, цілей, інтересів, цінностей, рівня домагань, які актуалізуються в тих, чи інших умовах бойової обстановки, сприяють формуванню відповідних станів психіки військовослужбовців і психології військових колективів і виконують спонукальну і регулятивну функцію їхньої бойової активності. Тобто, мотиваційна готовність є відображенням стійкої системи мотивації військовослужбовців і військових колективів, яка актуалізується в умовах виконання підрозділом конкретного бойового завдання.

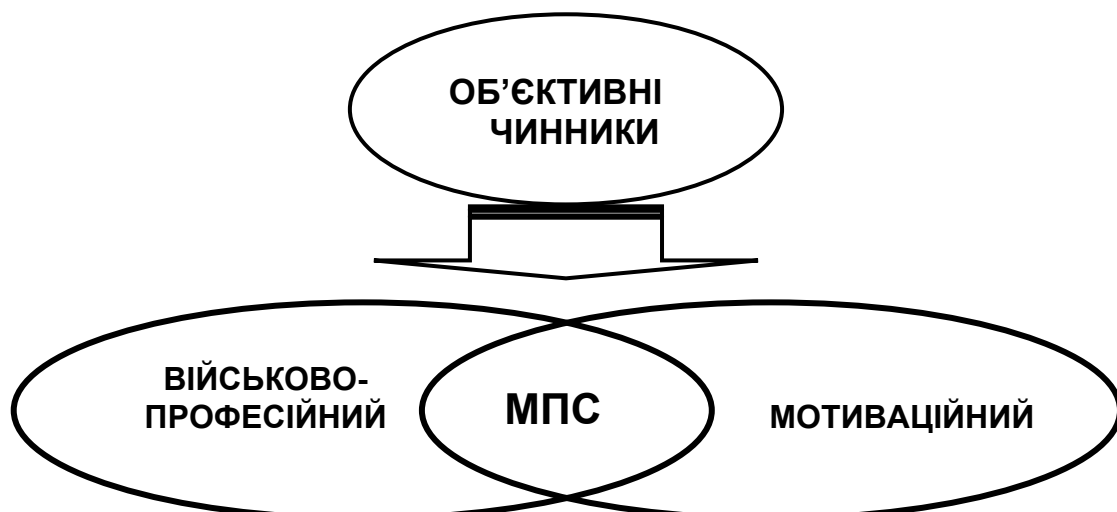

Рис.1. Чинники формування морально-психологічного стану особового складу в умовах бойової діяльності

Говорячи про мотиваційну сферу, погоджуємося з думкою М. Дьяченка щодо існування трьох груп мотивів бойової діяльності військовослужбовців [3]:

широкі соціальні мотиви: любов до Батьківщини, ненависть до ворога, почуття військового обов'язку, вірність Військовій присязі тощо;

колективно-групові: почуття бойового товариства, групові традиції, страх втратити повагу товаришів по службі тощо;

індивідуально-особистісні: бажання відзначитися, отримати нагороду; почуття помсти; прагнення отримати матеріальну винагороду, пільги; бажання уникнути

покарання за невиконання норм та вимог Конституції України та інших законів України тощо.

Також, особливо значуще місце в мотиваційній структурі військовослужбовців посідає феномен смислу. В науковій літературі особистісний смисл розглядається як таке вибіркове суб'єктивне ставлення особистості до об'єктів, дії або події реальності, які наділяються підвищеною значущістю для неї, заради яких вона розгортає діяльність, приймає рішення, здійснює вчинки [5]. Тобто, смисли є найвищими регуляторами бойової діяльності військовослужбовців і проявляються в оцінці події, що відбуваються в соціально-політичному та економічному житті країн, в особистому ставленні до політики держави, управлінських рішень та дій керівного складу, у ставленні до кожної конкретної бойової ситуації тощо.

На підтвердження цієї тези, загальновідомим є факт поширеності в сучасному суспільстві почуття втрати смислу життя, прямим наслідком якого є зростання числа самогубств, наркоманії, насильства і різноманітних психічних захворювань.

Наступним елементом МПС особового складу виступає військово-професійна компетентність, яка розуміється як певний рівень, ступінь, якісний і результативний показник сформованості військово-професійних знань, навичок та умінь їх реалізувати у бойовій діяльності, досягаючи певних результатів цієї діяльності [2]. Військово-професійна компетентність особового складу виступає результатом військово-професійної і психологічної підготовки (рівень військово-технічних знань, ступінь оволодіння військовою спеціальністю, володіння способами виконання професійних дій тощо), дотримання норм військової дисципліни (точність і якість виконання бойових наказів, дотримання вимог Військових статутів та інших законів України тощо) та побудови конструктивних взаємовідносин (з командирами, підлеглими, товаришами, місцевим населенням та іншими).

Оскільки, МПС особового складу розглядається як ситуаційне соціально-психологічне явище, в цьому контексті доречно буде розглянути поняття ситуації. В літературі бойова ситуація розуміється як найменша, неподільна, системно організована частина бойової діяльності, в якій проявляються всі її основні елементи в цілісному взаємозв'язку: соціально-політичні, групові умови; професійна підготовленість, психологічна готовність особового складу; характер завдань, що виконуються; природно-кліматичні і часові умови їхнього виконання [1, с. 51–56]. Тобто, іншими словами, вона є інтегральною характеристикою відповідності можливостей військових підрозділів характеру завдань, що потребують вирішення в конкретних умовах виконання бойової діяльності.

Тому, поряд із розглядом спонукальних та реалізаційних елементів доцільно розглянути зовнішні чинники або умови виконання бойових завдань, під впливом яких формується МПС особового складу. До їх складу належать: соціально-політичні; організаційно-управлінські;

оперативно-тактичні (бойові); матеріально-технічні; природно-географічні та часові.

До основних соціально-політичних чинників, що впливають у бойовій обстановці, слід віднести такі: характер війни і її підтримка місцевим населенням; ставленням суспільства до Збройних Сил; спрямованість публікацій ЗМІ; статус військовослужбовців та учасників бойових дій.

До організаційно-управлінських належать: якість управління підрозділом, рівень вимогливості і організаційних здібностей командирів, (начальників).

До оперативно-тактичних (бойових) факторів належать: напруженість, динамічність, інтенсивність бойових дій; наявність і якість інженерного обладнання; активність підтримки і ступінь взаємодії з іншими підрозділами, частинами; успішність бойових дій, рівень втрат; інтенсивність інформаційно-психологічного впливу, відповідність бойової техніки і зброї завданням бойової діяльності.

До матеріально-технічного фактору належать всі види технічного і тилового забезпечення військовослужбовців та ступінь ергономічності техніки і зброї.

Не можна забувати про природно-географічні і часові чинники (стан природно-географічних і кліматичних умов; пору року, доби; тривалість перебування в екстремальній для життя і здоров'я обстановці) [4].

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, нами проаналізовано сутність, виведено структуру та розглянуто чинники формування МПС особового складу під час виконання завдань за призначенням в умовах особливого періоду. Результати статті можуть бути використані відповідними фахівцями для розроблення стандартизованих методик, анкет, опитувальників з оцінки та прогнозування МПС особового складу під час виконання завдань за призначенням.

Список використаних джерел:

1. Анцупов, А.Я. Методологические проблемы военно-психологических исследований [Текст] / А.Я. Анцупов, В.Н. Помогайбин. – М.: ВУ, 1999. – 87 с.
2. Богданюк, О.Д. Професійна компетентність майбутніх офіцерів-прикордонників – основа якісної підготовки до службової діяльності [Текст] / О. Д. Богданюк // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород: Говерла, 2013. – Вип. 29. – С. 27–29.
3. Дьяченко М.И. Психологические предпосылки эффективной боевой деятельности воинов [Текст] / М.И. Дьяченко, С.Л. Кандыбович. – М., 1999.
4. Караяни, А.Г. Прикладная военная психология [Текст] / И.В. Сыромятников, А.Г. Караяни. – СПб.: Питер, 2006. – 480 с.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности [Текст] / Д.А. Леонтьев. – изд. 2-е, испр. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
6. Щавінський Ю.В. Роль керівника у формуванні здорового морально-психологічного стану особового складу підрозділів ДСНС України – [Електронний ресурс]. – режим доступу: [file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/Nvdu_2013_1_28%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/Nvdu_2013_1_28%20(1).pdf)
7. Морально-психологічне забезпечення службово-бойової діяльності Прикордонних військ України / Максименко С.Д., Олексієнко Б.М., Олійник В.В., Потапчук Є.М., Сафін О.Д., Корольов О.П., Роман В.І. – Підручник. Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. – 465 с.

Надійшла до редколегії 16.12.2016

Н. Сторожук, канд. психол. Наук

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СТРУКТУРА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ЛИЧНОГО СОСТАВА ВОИНСКИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ

В статье автор рассматривает сущность и структуру морально-психологического состояния личного состава воинских подразделений в условиях выполнения задач по назначению в особый период.

Ключевые слова: структура, морально-психологическое состояние войск, составляющая, личный состав, особый период.

N. Storozhuk, Ph.D in Psychology.
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

STRUCTURE OF MORALE AND PSYCHOLOGICAL CONDITION OF PERSONNEL OF MILITARY UNITS

The article examines the nature and structure of the morale of personnel of military units in terms of performing assigned tasks in the course of special period.

Keywords: structure, moral and psychological condition of troops, component personnel, the special period.

УДК 159.9:159.94

Є. Балабушка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМБАТАНТІВ ДО І ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗОНИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

У статті викладено результати аналізу диференціально-психологічних особливостей комбатантів до і після повернення із зони антитерористичної операції. Зазначається вивчення показників психічної ригідності і вивчення її динаміки в структурі особистості військовослужбовців, що перенесли бойовий стрес, дає можливість проводити диференціювання відносно кадрового відбору, а також відслідковувати динаміку посттравматичного стресового розладу в реабілітаційній роботі.

Ключові слова: диференціально-психологічні особливості, комбатант, антитерористична операція.

Постановка проблеми. Значне зростання екстремально-психологічних ситуацій в епоху глобальної військово-політичної турбулентності призводять до виникнення багатьох проблем, що ускладнюють життя людей, роблячи їх не лише очевидцями, а й безпосередніми учасниками суспільно-історичних і соціально-економічних потрясінь. Подібні ситуації характеризуються суттєвим впливом на психіку людини агресивних соціально-психологічних чинників, викликаючи стійке психічне перенапруження, психологічні наслідки якого виражаються у прояві пролонгованих психологічних або відстрочених реакцій на соціальні ситуації, пов'язані з серйозною загрозою життю, здоров'ю або соціальному благополуччю. Тому дослідження психологічних наслідків таких негативних явищ має практичне значення.

Окреме місце у цих дослідженнях посідає проблема особистісних чинників, що детермінують процес травматизації і посттравматичної адаптації людини. Для України ця науково-прикладна проблема є надзвичайно актуальною у контексті російської агресії на сході України, проведення там державою антитерористичної операції, у якій взяло участь понад 300 000 добровольців, мобілізованих і контрактників. У той же час, недостатня вивченість ролі психічної ригідності у формуванні і розвитку посттравматичного стресового розладу обмежує можливість його діагностики, прогнозу, динаміки, а також оцінки прогнозу ефективності реабілітації осіб, які брали участь у бойових діях у зоні АТО. Справа у тому, що люди з посттравматичним стресовим розладом – це ті, кому частіше в силу службових обов'язків, іноді у короткі терміни, доводиться кілька разів змінювати образ звичного життя на екстремальний – в умовах бойових дій і знову повертатися до умов мирного життя. Успішно справлятися з необхідністю перезавантаження можуть люди, що володіють певними особистісними ресурсами. Вищезазначеним і визначається актуальність аналізу уявленн про роль психічної ригідності у розвитку посттравматичного стресового розладу серед комбатантів, психологічний стан яких розглянуто у динаміці: до і після повернення із зони бойових дій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Доводиться констатувати, що у радянській, пострадянській та українській психології тема психічної ригідності при гострих стресових станах не знайшла належного відображення, хоча окремі її прояви,

наприклад, при нервово-психічних захворюваннях, неврозах, психопатіях, черепно-мозковій травмі, судинних та інфекційно-токсичних захворюваннях, в системі емоційних переживань професійних спортсменів з кульової стрільби описані (Ю.П. Богомолов, М.М. Василевський, В.П. Скарбніков, Р.В. Залевський, Д.С. Шаріпова та ін.).

Мета статті – аналіз диференціально-психологічних особливостей комбатантів до і після повернення із зони антитерористичної операції.

Викладення основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Описано показники психологічного стану працівників на 3 етапах дослідження методиками – СМДО (за редакцією Л.М. Собчик), опитувальник Р.В. Залевського - TOP3 на дослідження ригідності, опитувальник Спілбергера-Ханіна (табл. 1) [1-2 та ін.]. На I етапі вивчення і зіставлення методами СМДО, TOP3, Спілбергера-Ханіна дозволило виявити низку психологічних особливостей військовослужбовців, що надходять на службу до бойового підрозділу. У психологічній структурі особистості можна відзначити такі особливості: активна життєва позиція, прагнення реалізувати свої плани, переважання життєлюбних мотивів, разом з тим недостатня критичність до власних недоліків і помилок. За цими методиками TOP3 можна відзначити, що середній показник преморбідної ригідності (ПМР) є дещо завищеним. ПМР достатньо сильно перевищує нормативний 58,9 – проти 33,9. Високі показники за цією шкалою свідчать про те, що обстежуваний вже у підлітковому та юнацькому вікових періодах відчував труднощі при зміні чогонебудь у своєму житті. Зазвичай обстежувані розповідають про якісь труднощі дитячого періоду: складна адаптація у шкільний період, несприйняття чогонебудь нового, конфліктність з однолітками і вчителями у новій соціальній ролі. Звертають на себе увагу високі показники ПМР, виявлені методикою TOP3 на етапі надходження до бойового підрозділу, коли виявлено підвищення і за 6-ю шкалою у тесті СМДО. В окремих випадках ці показники досягають 95-98 Т-балів при середній нормі 60 Т-балів. Такі показники психічної ригідності як РСО, СР, УР – середні, тобто у межах норми. В подальшому дослідженні ми відстежували роль психічної ригідності у формуванні посттравматичного стресового розладу, на цьому етапі обстежених

було розподілено на 4 групи за ступенем ригідності: низькоригідні, помірно ригідні, високоригідні, надмірно ригідні. Так, на цьому етапі за даними шкали СКР 350 осіб розподілилися таким чином: низькоригідні – 7%, помірно ригідні – 19%, високоригідні – 59%, надмірно ригідні – 15%. Показники особистісної та ситуативної тривожності за методикою Спілбергера-Ханіна на I етапі залишалися у межах норми.

На II етапі дослідження вже можна зазначити такі показники, як: імпульсивність, тривожність, нервозність, агресивність, емоційно-вольова недостатність. За шкалою гіпертимності у тесті СМДО відзначається динаміка, спостерігається збільшення за шкалою ригідності, підвищення невротичної тріади. Показники за 9-ю шкалою досягають 84,8 Т-балів. Пік за 6-ю шкалою у тесті СМДО корелюється з підвищенням СКР і ПМР тесту ТОР3. У тесті ТОР3 відмічено підвищення таких показників, як настановна ригідність і симптомокомплекс ригідності. Це особистісний рівень проявів психічної ригідності, виражений у позиціях на прийняття – неприйняття нового, готовності до функціонування у новій екстремальній обстановці. На цьому етапі велика увага приділяється розмові з військовослужбовцем: виявляється його настрій, час поїздки у відрядження, враховується його попередній бойовий досвід, участь в інших відрядженнях, дані тестування. До змін, що насторожують при тестуванні, можна віднести такі:

підвищення профілю СМДО понад 80 Т-балів і зниження нижче 35 Т-балів;

виражений підйом шкал невротичної тріади (1, 2, 3) по відношенню до середньої лінії профілю або наявність конверсійної п'ятірки понад 50 Т-балів;

підйом за 2-ю, 7-ю, 8-ю шкалами вище 70 Т-балів з низьким показником за шкалою К;

високі 2-га і 4-та шкали при низькому показнику за 9-ю шкалою;

підйом 4-ї, 6-ї, 8-ї шкал понад 70 Т-балів, як ізольовано, так і у будь-якому поєднанні, особливо при низькому розташованій 7-й шкалі;

плато, утворене 7-ю і 8-ю шкалами на рівні 70 Т-балів і вище;

недостовірні результати за СМДО, які свідчать про приховування проблем, негативні риси характеру, дисимуляції;

високі показники тривожності за тестом Спілбергера-Ханіна;

виражені підвищення показників психічної ригідності, особливо ПМР, СКР, СР, РСО.

У нашому матеріалі за даними СМДО, ТОР3, шкали тривожності Спілберга-Ханіна в період до відправки до зони АТО частина військовослужбовців вже мала високі показники, що свідчить про стан стресу. Також змінилася представленість за ступенем вираженості ригідності. За шкалою СКР усі 350 осіб розділилися на групи таким чином: низька ригідність – 3%, помірно ригідні – 9%, високоригідні – 68%, надмірно ригідні – 21%. У частині підвищилася ригідність до 140–150 у невеликій кількості військовослужбовців (7,9%), а до 180 підвищення не відзначено. На цьому етапі змінилася представленість за ступенем вираженості ригідності. За шкалою СКР усі 350 осіб представлено таким чином: низька ригідні – 5%, помірно ригідні – 13%, високоригідні – 61%, надмірно ригідні – 21%.

Табл. 1.

Показники психологічного стану військовослужбовців на етапах дослідження

Методики, шкали	Етапи дослідження		
	при надходженні у бойовий підрозділ	перед поїздкою в зону АТО	після повернення із зони АТО
СМДО			
L	48,8	47,1	47,7
F	47,8	47,1	46,8
K	63,4	67,7	67,0
1	52,2	50,2	63,2
2	41,9	52,6	57,7
3	51,8	54,1	68,0
4	53,5	52,6	56,9
5	40,1	41,4	42,6
6	53,8	62,2	65,2
7	59,8	45,9	46,4
8	63,9	48,0	65,3
9	69,9	75,5	84,8
0	43,9	43,6	43,7
ТОР3			
СКР	149	153	189
АР	24	31	54
УР	24	36	56
СР	23	44	59
РСО	15	17	24
ПМР	39	59	81
Тривожність			
особистісна	28	31	62
ситуативна	47	53	30

Табл. 2.

Динаміка психічної ригідності за шкалою СКР при надходженні до підрозділу перед поїздкою в зону АТО (у %)

Вираженість ригідності за шкалою СКР	При надходженні у бойовий підрозділ	Перед поїздкою в зону АТО
Низько ригідні	7	5
Помірно ригідні	19	13
Високо ригідні	59	61
Надмірно ригідні	15	21

Із таблиці 2 добре видно, як змінилася представленість ригідності: зменшився відсоток низько- і помірно ригідних, але збільшилася кількість високо- і надмірно ригідних.

У профілі СМДО для особового складу частини в цей період характерною тенденцією є підвищення за шкалою «Гіпертимності» понад 70–72 Т-балів (24% профілів). У 14,5% профілів відзначається підвищення невротичної тріади (підвищення за шкалами «Невротичності» і «Імпульсивності» СБДО з пониженням 2-ї шкали). У 10,8% відмічено підвищення за 2-ю шкалою до 60 Т-балів. Це свідчить про наявність депресивних тенденцій, що проявляються у настрої, ставленні до себе і близьких родичів.

За результатами дослідження на III етапі за методикою СМДО було отримано профіль, за яким чітко відзначено збільшення за 6-ю і 9-ю шкалами значення невротичної тріади. Показники за 9-ю шкалою досягають 84,8 Т-балів. Пік за 6-ю шкалою у тесті СМДО добре поєднується з підвищенням СКР і ПМР тесту ТОР3. За даними методики ТОР3 зареєстровано в усіх частинах підвищення таких показників, як сензитивна і настановна ригідність, ригідність як стан. Чітке підвищення простежено у цій групі і за даними тесту тривожності Спілбергера-Ханіна.

Таким чином, за усіма показниками тесту ТОР3 після повернення із зони АТО зафіксовано динаміку, яка відображає стресовий стан військовослужбовців: підвищення шкал СКР, СР, РСО, ПМР наочно підтверджують це. Показники тесту Спілбергера-Ханіна у військовослужбовців після повернення із зони АТО – ситуативна ригідність підвищилася і сягає 54–62, а особистісна тривожність 28–30.

Дослідження методом ТОР3 групи, яка повернулася з відрядження із зони АТО, надало можливість виявити такі дані, з яких видно, що середньогрупові показники усіх параметрів психічної ригідності за усіма шкалами ТОР3 групи військовослужбовців значно перевищують показники, які були у цій групі при надходженні до бойового підрозділу, що ми приймаємо за вихідні дані, а також перевищують показники ТОР3 перед відправкою до зони бойових дій. Показники психічної ригідності досягають високих і дуже високих значень. Вірогідно, на розвиток та формування посттравматичного стресового розладу в структурі особистості все більше місце посідають зони ригідності.

Найбільші відхилення – у показниках шкали сензитивної ригідності, це свідчить про те, що при потрапленні до зони АТО збільшується вплив на людину стресогенних чинників, насамперед «ригідується» емоційно-афективна сфера особистості. Це добре спостерігалось при розмові, багато військовослужбовців говорили про відчуття образи, яке залишилося у них, несправедливості, нерозуміння

з боку оточуючих у сім'ї і на роботі. Вони відзначали, що у них важко відбувається перехід від одного емоційного стану до іншого, вони значно довше, ніж звичайні люди, переживають свої неприємності, більш фіксовані на перенесених переживаннях у бойових діях, не могли позбутися відчуття тривоги, занепокоєння, хоча обставини вже змінилися, вони вже повернулися до сім'ї чи займаються звичайною трудовою діяльністю.

Звертає на себе увагу показник преморбідної ригідності. Після повернення з відрядження комбатанти демонстрували значне підвищення цього показника (42–50). За нашими припущеннями, цей показник повинен був залишатися стабільним. Ми продублювали це дослідження ще у двох частинах і спостерігали схожу картину: показники «преморбідної ригідності» після повернення із зони бойових дій значно підвищувалися. Це свідчить про те, що ригідність займає всі більші зони у структурі особистості, вона не дає гнучко адаптуватися, змінитися, пристосуватися до нових умов.

У бесідах давно було виокремлено групу комбатантів, які після повернення хотіли знову поїхати до зони АТО, які реалізували це бажання при першій можливості. Що типово було в їхніх скаргах, в описі свого стану: стає важко переключатися з одного способу життя до іншого. Як правило, вони відзначають, що у бойових умовах їм легше, вони краще розуміють сенс і свою роль в оточуючій дійсності, відзначають, що у звичайному житті після повернення з відрядження їм важко переключитися, вони не бачать сенсу, не знаходять задоволення, «усе здається рутинною». При чому характерно, що вищевказані відчуття усе більшою мірою охоплюють особистість. Пізніше з'являються труднощі у міжособистісних відносинах: неможливість змінитися самому у відношеннях до оточуючих, труднощі у встановленні нових контактів, труднощі у відмові від припущень, які себе не виправдовують, способів розв'язання тих чи інших життєвих проблем. Таким чином, ригідність захоплює різні підструктури особистості: емоційно-вольову, динамічну, практичну, соціальну, когнітивну. Для того, щоб порівнювати інтраструктуру психічної ригідності у комбатантів, які виїжджають до зони АТО, з нормою, було обстежено офіцерів управління, які не брали участь у бойових діях і тих, хто повернувся з відрядження.

У таблицях 3-4 висвітлено особливості прояву психічної ригідності у групі військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій, у порівнянні з тими, хто там не перебував. Можна побачити, що середньогрупові показники параметрів психічної ригідності за усіма шкалами ТОР3 групи комбатантів вище, ніж у групі тих, хто не виїжджали до зони АТО ($p < 0,02-0,0001$). Це дозволяє зробити висновок про те, що

вивчення показників психічної ригідності і вивчення її в структурі особистості військовослужбовців у динаміці, що перенесли бойовий стрес, дає можливість проводити диференціювання при кадровому відборі,

а також відслідковувати динаміку посттравматичного стресового розладу при реабілітаційній роботі.

Табл. 3.

Інтраструктура психічної ригідності у групі комбатантів, що повернулись із зони АТО

Підструктура особистості	Норма (n=50)	Участь в АТО (n=50)	t	p
Динамічна				
інтенсивність	41,6±11,4	51,3±12,3	8,14	<0,001
екстенсивність	20,0±4,0	22,0±4,5	2,94-6,15	<0,001
глибина	2,1±0,5	2,4±0,5	6,03	<0,001
Психодинамічна				
інтенсивність	15,4±5,4	18,9±6,7	7,32	<0,001
екстенсивність	5,9±1,7	6,5±2,0	3,80-6,34	<0,001
глибина	2,6±0,7	2,9±0,7	4,31	<0,001
Когнітивна				
інтенсивність	24,6±6,9	28,9±8,0	6,99	<0,001
екстенсивність	8,1±2,6	10,3±2,9	5,46-5,47	<0,001
глибина	2,0±0,5	2,4±0,5	5,96	<0,001
Практична				
інтенсивність	16,5±5,0	20,8±5,2	8,10	<0,001
екстенсивність	7,7±1,5	8,2±1,7	3,64-6,15	<0,001
глибина	2,7±0,6	2,8±0,6	5,76	<0,001
Емотивна				
інтенсивність	24,8±6,9	29,7±8,0	6,99	<0,001
екстенсивність	9,1±2,6	9,8±2,9	5,46-5,47	<0,001
глибина	2,3±0,5	2,6±0,5	5,96	<0,001

Табл. 4.

Психічна ригідність у комбатантів, які повернулись із зони АТО і у тих, хто там не перебував

Методики TOP3 шкали	Показник ПР	Норма (n=50)	Після відрядження	t	p
СКР	інтенсивність	121,1±24,8	145,6±28,2	11,8	<0,001
	екстенсивність	39,0±8,0	45,0±9,2	10,2	<0,001
	глибина	2,2±0,4	2,6±0,5	7,39	<0,001
АР	інтенсивність	31,2±8,5	39,5±10,6	11,17	<0,001
	екстенсивність	13,0±3,0	14,1±3,1	5,84	<0,001
	глибина	2,6±0,6	3,0±0,7	6,29	<0,001
УР	інтенсивність	25,1±8,4	29,3 ±8,5	7,68	<0,001
	екстенсивність	10,5±3,1	11,5 ±3,2	4,01	<0,001
	глибина	2,8±0,8	3,0 ±0,7	4,18	<0,001
СР	інтенсивність	33,1±10,1	44,8±12,7	12,14	<0,001
	екстенсивність	12,1±3,1	15,2±3,4	8,11	<0,001
	глибина	2,8±0,6	3,1±0,6	3,38	<0,001
РСО	інтенсивність	127±5,9	18,3±5,7	9,88	<0,001
	екстенсивність	4,5±1,5	5,4±1,5	5,18	<0,001
ПМР	інтенсивність	33,9*9,8	38,6±10,4	4,62	<0,001
	екстенсивність	12,8*3,3	14,4±3,5	2,35	<0,001

Цікаві дані отримано при обстеженні військовослужбовців, які прослужили до відрядження до зони АТО не менше одного року. Мають місце виражені піки за 8-ю, 6-ю і 1-ю шкалами. Насторожує недостовірність профілю, причому повторне виконання тесту не нормалізує результат. При підвищенні значень L, F, K значно вище нормального, тому можна зробити висновок про змінену реакцію обстежуваного на саму процедуру тестування. Підвищення 1-ї і 3-ї шкал свідчить про виражену невротичність, що свідчить про виражений емоційний дискомфорт, труднощі адаптації до звичайного життя. Зовні девіантна поведінка таких людей не кидається в очі, але внутрішня

дисгармонія позначається у постійно відчутній індивідом напрузі, пониженому настрої, невпевненості у собі, почуттям нещасливості, заниженою самооцінкою, переважанням мотивації уникнення неспіху, низької мотивації досягнення успіху.

Висота розташування профілю свідчить про порушення адаптації, які проявляються асоціальними вчинками. Це може бути конфліктна поведінка, авторитарність, прагнення до домінування у колективі і сім'ї, підвищене почуття незалежності, невизнання існуючих авторитетів, зловживання алкоголем, наркотиками. Такий профіль, де більшість шкал розташовані вище верхньої межі норми, свідчать про

стан загального стресу, в якому задіяні різні захисні механізми, напружені компенсаторні механізми психічної діяльності. Після розведення військовослужбовців за групами відповідно до наявних у них проявів травматичного стресу, вони проходили реабілітацію в різних установах, санаторно-курортне лікування, або психологічні тренінги.

На сьогодні велика увага приділяється корекційним методам посттравматичного стресового розладу в комбатантів. Існує кілька корекційних методів посттравматичного стресового розладу, які доводять високу ефективність при роботі з учасниками бойових дій: психологічний дебрифінг, який призначений для зниження нервово-психічного напруження після перебування в екстремальній ситуації; освоєння методів релаксації, зокрема аутогенного тренування і методик дихання, зокрема дихальна гімнастика К.П. Бутейка, елементи тілесно-орієнтованої психотерапії, методика «Ключ до себе» Х. Алієва та ін. [3-4 та ін.]

Високу ефективність демонструє проведення психологічної корекції (реабілітації) протягом 1-2 тижнів в умовах профілакторію, якщо для цього спеціально збирається до купи група комбатантів, які перебували в зоні АТО разом, пережили одні і ті ж події, або, принаймні, з подібною специфікою професійної діяльності і психологічних проблем. У таких випадках вони є один для одного «групою підтримки», тому що ділитися своїми переживаннями у цьому випадку легше ніж з іншими людьми. У профілакторії можна організувати для них індивідуальні та групові сеанси психотерапії. У випадках зловживання алкоголем або наркотиками бажано спочатку вдатися до терапії цих проявів, оскільки вони блокують здатність до свідомого сприйняття психічної травми, необхідного для подолання її впливу. Опанування травми може призвести до позитивних змін особистості, повороту до загальнолюдських моральних цінностей, переосмислення життєвого досвіду і відносин з оточуючим світом. Необхідно

відслідковувати ці зміни і робити їх надбанням пацієнта. У психотерапії найбільш важких симптомів посттравматичного стресового розладу таких, як спроби суїциду, зловживання наркотичними і лікарськими речовинами, «непроханих спогадів» використовується метод десенсибілізації рухами очей. Цей метод належить до «інтенсивних», або «потужних» методів психотерапії, будучи близьким до технік нейролінгвістичного програмування. Також, крім психологічної корекції дуже важливу роль при лікуванні важких стресових станів відіграє фармакологічне втручання. Для його застосування необхідна консультація з лікарем або медичним психологом, які пройшли спеціалізацію в галузі психофармакології. Можна використовувати комплекси вітамінів, ноотропні засоби, транквілізатори і седативні засоби, адаптогени. Особливу увагу необхідно приділяти препаратам рослинного походження.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Подальшого вивчення потребують: гендерні особливості прояву психічної ригідності в системі емоційних переживань; проблеми розробки, апробації та впровадження спеціальних психокорекційних заходів, спрямованих на роботу з ригідним типом особистості комбатанта в контексті його медичної та психологічної реабілітації, а також соціально-психологічної реадаптації.

Список використаних джерел

1. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностического исследования / Л.Н. Собчик. – М. : ИПП, 1999. – 512 с.
2. Залевский Г.В. Фиксированные формы поведения / Г.В. Залевский. – Иркутск, 1976. – 192 с.
3. Теория Бутейко о роли дыхания в здоровье человека : научное введение в метод Бутейко для специалистов / В.К. Бутейко, М.М. Бутейко. – Воронеж : ООО «Общество Бутейко», 2005. – 100 с.
4. Алиев Х. Ключ к себе. Разблокирование скрытых возможностей / Х. Алиев. – М. : Вече, 2008. – 88 с.

Надійшла до редколегії 01.03.17

Е. Балабушка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОМБАТАНТОВ ДО И ПОСЛЕ ВОЗВРАЩЕНИЯ ИЗ ЗОНЫ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИИ

В статье изложены результаты анализа дифференциально-психологических особенностей комбатантов до и после возвращения из зоны антитеррористической операции. Отмечается, что изучение показателей психической ригидности и изучение ее в динамике в структуре личности военнослужащих, перенесших боевой стресс, дает возможность проводить дифференцирование при кадровом отборе, а также отслеживать динамику посттравматического стрессового расстройства при реабилитационной работе.

Ключевые слова: дифференциально-психологические особенности, комбатант, антитеррористическая операция.

E. Balabushka

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

DIFFERENTIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COMBATANTS BEFORE AND AFTER RETURNING FROM THE ANTI-TERRORIST OPERATION ZONE

The article presents the results of the analysis of differential-psychological characteristics of the combatants before and after returning from the ATO zone. It is noted that the study of indicators of mental rigidity and the study of its dynamics in the structure of the individual military personnel who have suffered combat stress, enables differentiation in personnel selection, as well as to track the dynamics of posttraumatic stress disorder in rehabilitation work.

Key words: differential-psychological characteristics, combatants, anti-terrorist operation.

УДК 159.947:355.01

Ю. Тєптюк
Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті за допомогою теоретичного аналізу наукових праць зарубіжних та українських вчених визначено особливості та психологічні умови виникнення та розвитку стресостійкості у професійній діяльності працівників соціальної сфери. Здійснено опис особливостей професійної діяльності працівників соціальної сфери, які обумовлюють специфіку вияву стрес-факторів, які, в свою чергу, пов'язані із визначенням психологічних умов їх виникнення та розвитку стресостійкості.

Ключові слова: психологічні умови, стресостійкість, соціальний працівник, соціальна сфера.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Стійкість до стресу є важливим чинником, що забезпечує ефективність та успішність професійної діяльності фахівців різних сучасних спеціальностей. Соціальна робота є невід'ємною складовою суспільства будь-якої країни, яка спрямована на підтримку тих верств населення, які у певний момент часу є нездатними до ефективної самостійної адаптації до суспільного життя. Завдяки цьому розвиток соціальної сфери є одним з найбільш пріоритетних напрямків соціальної політики держави. Одним з найважливіших завдань є системна підготовка висококваліфікованих працівників, які здатні підтримувати та розвивати власну стресостійкість, від якої залежить успішність виконання фахівцями соціальної сфери їхніх професійних обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У середині 80-х років минулого століття К. Купером було здійснено масштабні дослідження стресогенності різних професій та ранжування рівня стресу серед представників різних спеціальностей. У переліку професій та відповідному їм рангу стресу (від 0 до 10, відповідно до зростання стресогенності), робітнику соціальної служби він надав значення 6. Для порівняння, найбільш стресогенною професією, на думку вченого, є шахтарі (8,3), а найменш схильною до виникнення стресів – бібліотекар (2) [1].

У пошуках психологічних умов, які спрямовані на подолання основних стресогенних чинників у професійній діяльності працівників соціальної сфери, П.Д. Павленок та його послідовники здійснили спробу визначити необхідні особистісні властивості соціального працівника, які сприяють розвитку його стійкості до стресів. На думку вчених, працівник соціальної сфери повинен відрізнятися гуманістичною спрямованістю особистості, загостреним почуттям добра та справедливості, особистісною та соціальною відповідальністю, терпимістю, ввічливістю, порядністю, здатністю до емпатії, готовністю зрозуміти інших та надати допомогу, адекватною самооцінкою та соціальною адаптованістю [2].

Н.Є. Водоп'янова за допомогою дослідження стійкості до стресу та схильності до емоційного вигорання представників типу професій «людина-людина» таких, як менеджери, професійна діяльність яких має багато спільного з працівниками соціальної сфери, визначила такі психологічні умови розвитку їхньої стресостійкості. По-перше, стійкими до стресу, на думку вченої, є фахівці з такими базовими особистісними властивостями як: емоційна стійкість, адекватна самооцінка, оптимізм, висока мотивація саморозвитку та професійного зростання, а також комунікативність та соціальна сміливість. По-друге, для розвитку стресостійкості працівників необхідне вміння застосовувати широке коло копінг-стратегій відповідно до різних стресогенних ситуацій, а саме

просоціальних і проблемно-орієнтованих моделей поведінки подолання у різних випадках. Особливою групою вчена виокремила такі специфічні управлінські навички, як: креативність підходу до вирішення професійних завдань, високий рівень комунікативних вмінь, можливість здійснювати цілеспрямований вплив на людей [3].

Мета статті. За допомогою теоретичного аналізу наукових праць зарубіжних та українських вчених визначити основні психологічні умови виникнення та розвитку стресостійкості у професійній діяльності працівників соціальної сфери.

Викладення основного матеріалу дослідження. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери містить таке тлумачення цього терміну: «Соціальні сфери – галузі, що надають різноманітні (матеріальні і духовні) послуги для населення; сукупність галузей, підприємств, організацій, які безпосередньо визначають спосіб і рівень життя людей, їхній добробут і задоволення різних потреб» [4, С.96]. Тобто, основною функцією соціальних сфер є надання населенню різноманітних соціальних послуг.

Існує певна специфіка різних професій, які пов'язані із соціальною сферою. У «Довіднику кваліфікаційних характеристик професій до посад працівників», професійна діяльність яких прямо чи опосередковано пов'язана з наданням соціальних послуг різним верствам населення, належать соціальний педагог, фахівець із соціальної допомоги вдома, фахівець із соціальної роботи, соціальний працівник, соціальний робітник та державний соціальний інспектор. До кваліфікаційних вимог зазначених вище посад, окрім соціального робітника, обов'язково належить здобуття повної вищої освіти за спеціальністю відповідної галузі знань, адже сфери їхньої професійної діяльності містять багато завдань, виконання яких потребує високого рівня професіоналізму [5].

Зазначені вище посади працівників соціальної сфери, окрім певних особливостей професійної діяльності, мають і деякі спільні завдання. По-перше, відповідно до потреб та можливостей клієнта, кожен фахівець соціальної сфери зобов'язаний точно визначити нагальні проблеми та обирати конкретні методи для їхнього ефективного вирішення, що вимагає від нього спостережливості та навичок раціонального мислення, а також за необхідності вміння вносити певні зміни до виконання поставлених завдань. По-друге, кожен працівник, професійна діяльність якого пов'язана з наданням соціальних послуг, повинен сприяти ефективній адаптації та соціалізації різних верств населення, а для цього йому самому необхідно бути адаптованим до умов суспільного життя. По-третє, він часто є посередником між клієнтом та різними державними та приватними установами, що вимагає від нього вміння вирішувати різні конфлікти. Ці та низка інших особливостей

професійної діяльності працівників соціальної сфери обумовлюють специфіку вияву стрес-чинників, які, у свою чергу, пов'язані з визначенням психологічних умов їхнього виникнення та розвитку.

Українськими вченими було здійснено декілька спроб визначення стресорів, які є характерними для професійної діяльності працівників соціальної сфери. Ю.В. Калашніков виокремив такі специфічні стрес-чинники як зниження енергетичного потенціалу організму, що проявляється у вигляді зниження емоціогенності стимулів, часте та довготривале перебування у стані повної готовності до активних дій, кисневе голодування, малорухливий стиль життя, неякісний відпочинок, послаблений імунітет, холодні приміщення [6]. Н. Івченко, В. Миколенко та К. Шендеровський у своєму дослідженні виявили такі стресові чинники, які негативно впливають на психоемоційний стан працівників соціальної сфери та спричиняють стрес: недостатність супервізії, обмеженість ресурсів, недостатня професійна підготовка та брак практичного досвіду, неадекватність професійних очікувань щодо результатів роботи та критеріїв успішності [7].

До перерахованих стресорів, на нашу думку, варто також додати такі: велика кількість клієнтів для одного працівника, широке коло їхніх проблем, які необхідно допомогти вирішити, невмотивованість деяких клієнтів щодо співробітництва з соціальним працівником, недосконалість нормативної бази, низький рівень заробітної плати, надлишок або дефіцит необхідної інформації, брак часу для вирішення конкретних професійних завдань. Усі перераховані вище стрес-чинники є взаємопов'язаними. Наприклад, брак необхідного професійного досвіду може викликати брак часу для виконання професійних завдань, а занадто великий обсяг роботи може призвести до виникнення конфліктів з клієнтами, яким соціальний працівник своєчасно не встиг допомогти у вирішенні їхніх проблем. Деякі із організаційних чинників, що викликають стрес, неможливо повністю усунути (наприклад, збільшити заробітну плату), тому необхідно переоцінити їхнє значення та намагатись по-іншому до них ставитись. Будь-які конфлікти завжди виникають завдяки протистоянню двох сторін. Їхня поява вказує на недостатньо компетентний підхід працівника соціальної сфери до побудови успішних взаємовідносин з отримувачами соціальних послуг, низький рівень його комунікативної компетентності, особистісні риси, які провокують конфліктність у будь-яких стосунках.

Підсумовуючи запропоновані сучасними вченими психологічні умови розвитку стресостійкості у працівників соціальної сфери, до основних можна віднести адекватну самооцінку особистості, здатність до емоційної саморегуляції, оптимістичний стиль мислення, високу мотивацію надання соціальної допомоги, саморозвитку та професійного зростання, розвинені комунікативні навички, а також вміння застосовувати стратегії просоціального та проблемно-орієнтованого копію. За нашою позицією, до психологічних умов розвитку стійкості до стресу фахівців, що надають соціальні послуги населенню, крім зазначених вище особистісних властивостей та стилів поведінки, варто додати низький рівень особистісної тривожності, переважання інтернального локус-контролю над екстернальним, конфліктологічну компетентність.

Якщо ситуативна тривожність є нормальною реакцією людини на різноманітні стресори та служить її адаптації до нових умов, то така психологічна властивість, як особистісна тривожність, виявляється

у постійній схильності до переживань тривоги у найрізноманітніших ситуаціях, що негативно впливає на ефективність професійної діяльності працівників соціальної сфери та значно знижує їхню стресостійкість. У фахівців з підвищеним рівнем тривожності, що надають соціальні послуги населенню, тривога може з'являтися внаслідок наявності невирішених проблемних ситуацій, заблокованої активності, що не дає можливості розрядити збудження. Такі ситуації виникають дуже часто, адже успішність виконання професійних завдань залежить не лише від дотримання нормативності та старанності соціального працівника, а і від його спільної роботи з клієнтом, який, у свою чергу, інколи немотивований до співпраці, невідповідально ставиться до своїх обов'язків, або не в змозі їх виконувати з інших причин. Особистісна тривожність може проявлятися як схильність людини сприймати загрозу своєму «Я» у різноманітних ситуаціях невизначеності, які регулярно трапляються під час виконання професійних завдань працівниками соціальної сфери, що робить їх вразливими до дії стресорів та блокує їхню активність. Л.Б. Наугольник, досліджуючи особливості проявів тривожності у працівників міліції, виявив пряму залежність між такими показниками, як тривожність та совісність, яка засвідчує ступінь поваги до соціальних норм та етичних вимог [8]. Совісність, яка об'єднує в собі такі психологічні властивості, як: сумлінність, відповідальність і стійкість моральних принципів, є однією з основних якостей особистості спеціаліста, професійна діяльність якого пов'язана з наданням соціальної допомоги різним категоріям населення. Отже, позитивно на розвиток стійкості до стресу соціального працівника впливають низький рівень особистісної тривожності та сумлінність.

Адекватна самооцінка – не тільки один з важливих критеріїв успішності роботи фахівців соціальної сфери, а і обов'язкова психологічна умова розвитку його стійкості до стресу. Занадто низька самооцінка соціального працівника призводить до зневіри у власні професійні вміння та можливості і, як наслідок, зменшення прояву ініціативи у вирішенні різноманітних професійних завдань, що зменшує можливості професійного саморозвитку. Надмірна самооцінка фахівця сприяє накопиченню невдач у професійній діяльності, які виникають через його неможливість адекватно оцінити власні можливості та навички, спрогнозувати результат виконання професійних завдань, проаналізувати причини невдачі, а також визначити шляхи уникнення їх у майбутньому. Обидва крайні рівні розвитку самооцінки працівників соціальної сфери призводять до виникнення хронічних стресів у їхній професійній діяльності та зниження рівня їхньої стресостійкості. С.В. Грищенко виокремила такі умови вдосконалення самооцінки працівників соціальної сфери: визначення причин низької самооцінки, емоційна підтримка та соціальне схвалення, професійні досягнення і вирішення внутрішніх конфліктів особистості [9]. Таким чином, адекватно висока самооцінка є важливою психологічною умовою розвитку стресостійкості у працівників, що надають соціальні послуги.

Локус контролю є одним з найважливіших механізмів саморегуляції особистості, який визначає здатність людини долати життєві та професійні труднощі, а також суттєво впливає на розвиток стресостійкості фахівців соціальної сфери, зокрема працівників соціальної сфери. Соціальні працівники з вираженим інтернальним локусом контролю, у випадку виникнення перешкод у виконанні професійних завдань, частіше виявляють

пошукову активність, що створює передумови знаходження продуктивних шляхів вирішення проблем та підвищує стійкість до подібних стресорів у майбутньому. О. Дишко дослідив, що інтернали менше піддаються дистресу в екстремальних умовах при здійсненні соціального тиску, що притаманний професіям, які пов'язані з врегулюванням різноманітних конфліктів, у тому числі й фахівцям соціальної сфери, адже вони здатні до самоаналізу, більш впевнені у собі, терплячі та врівноважені [10]. О.П. Патинок визначила, що саме інтернальність локусу контролю соціальних працівників забезпечує стабільність їхньої самооцінки, сприяє самоактуалізації, зумовлює їхню відповідальність за вироблення життєвої стратегії, особистісний і професійний розвиток [11]. Працівник, що надає професійну соціальну допомогу, з екстернальним локусом контролю, є менш стресостійким, оскільки він легше піддається маніпуляціям, занадто чутливий до критики з боку інших людей, неохочий вважати свої дії причиною власних успіхів та невдач, тому не здатен до самостійного планування та брати повною мірою відповідальність за здійснення професійної діяльності. Але працівник, який завжди і всюди бере на себе відповідальність за усі помилки у професійному житті, у випадку значної кількості серйозних невдач, постійно відчуває провину, що негативно впливає на його стійкість до стресу. Можна зробити висновок, що психологічною умовою розвитку стресостійкості працівників соціальної сфери є переважання в них інтернального локусу контролю над екстернальним.

Оптимістичний стиль мислення необхідний працівнику соціальної сфери у зв'язку зі специфікою його роботи, яка вимагає особливого душевного настрою для боротьби з безліччю стресових ситуацій. Оптимізм суттєво допомагає фахівцю підвищувати стресостійкість у ситуаціях спілкування з людьми, які опинились у складних життєвих обставинах, оскільки оптиміст не лише здатен спрогнозувати позитивне вирішення будь-якої складної ситуації, а і запевнити клієнта в його можливостях, тим самим мотивуючи його на активну спільну роботу. О.А. Агарков, Д.Ю. Арабаджиев та ін. звернули увагу на те, що відсутність оптимізму в соціального працівника деморалізує клієнта, створює атмосферу недовіри у поліпшення існуючого положення, що негативно впливає на результати роботи [12]. Отже, оптимістичний стиль мислення є обов'язковою психологічною умовою розвитку стійкості до стресу фахівців соціальної сфери.

Важливими психологічними умовами розвитку стресостійкості працівників соціальної сфери є їхня мотивація до надання допомоги іншим, саморозвитку та професійного зростання, досягнення успіху. Якщо соціальний працівник дійсно вмотивований для надання допомоги різним категоріям населення, то труднощі, які виникають під час виконання професійних завдань, не викликають сильного стресу, адже фахівець спрямовує усі свої сили на отримання позитивного результату, тобто отримання його клієнтом усіх необхідних послуг. Мотивація саморозвитку та професійного зростання сприяє активності, ініціативності та креативності працівника під час вирішення різноманітних професійних завдань. Тимчасові невдачі у роботі такий фахівець сприймає як можливості спробувати нові методи для їхнього вирішення та віднайти ще один щабель власного професійного розвитку, що у свою чергу, підвищує його рівень стійкості до багатьох стресів у професійній діяльності.

Суттєвий позитивний вплив на розвиток стресостійкості працівників соціальної сфери здійснює така

складова комунікативної компетентності, як конфліктна компетентність, яка на думку Б.І. Хасана, є вмінням утримувати певну суперечність у продуктивній конфліктній формі, що сприяла б її вирішенню [13]. Фахівець, якому притаманна конфліктна компетентність, не лише обізнаний про діапазон можливих стратегій поведінки у конфліктній ситуації, а й володіє певними навичками реалізації цих стратегій у конкретних умовах та здатен прогнозувати виникнення конфліктів. Ці вміння є вкрай необхідними для соціального працівника у роботі з соціально неадаптованими клієнтами, адже він здатен не лише вирішити конкретний професійний випадок, а і навчити їх конструктивній поведінці у конфлікті. Вирішення конфліктів у професійній діяльності призводить до зменшення кількості стресів, що у свою чергу, позитивно впливає на розвиток стійкості до них у працівників соціальної сфери.

Професійно-етичний кодекс соціальних працівників України, який базується на міжнародних етичних принципах соціальної роботи, визначає моральну норму як усталену вимогу до поведінки та діяльності соціальних працівників стосовно суб'єктів та об'єктів соціальної роботи. Вона є сукупністю таких компонентів: гуманізму, справедливості, толерантності, конфіденційності, об'єктивності та альтруїзму. Моральна нормативність працівника соціальної сфери передбачає слідування зазначеним моральним нормам, тобто неупереджене ставлення до клієнта, визнання його людської гідності, надання йому необхідної допомоги без зайвої моралізації та докорів. Слідування загальним моральним нормам допомагає фахівцю у визначенні головних цінностей у його професійній діяльності, дотриманні етичних принципів у будь-якій ситуації, що зменшує її невизначеність, а тому і стресогенний вплив. Отже, глибоке розуміння головних моральних норм та принципів у соціальній роботі з різними категоріями населення, а також їхнє беззаперечне дотримання, сприяє розвитку стресостійкості працівників соціальної сфери.

Ефективність застосування різних копінг-стратегій у професійній діяльності соціальних робітників, які працюють з людьми похилого віку, дослідила О.С. Асмаковець. Вчена виявила, що незважаючи на те, що використання активних адаптивних копінг-стратегій («активний копінг», «планування», «пошук активної суспільної підтримки», «позитивне осмислення і зростання», «прийняття») у порівнянні з іншими є більш ефективним. Розвитку стресостійкості та позитивному впливу на фізіологічний і психологічний стани працівників сприяє розширення спектру застосованих стратегій долаючої поведінки, вибір яких залежить від специфіки конкретної ситуації [14]. Ми погоджуємось з вченою щодо важливості використання працівниками соціальної сфери широкого кола стратегій поведінки подолання, але основними, на нашу думку, з них мають бути саме ті, які є проблемно-орієнтованими (активні адаптивні) та просоціальними («пошук активної та емоційної соціальної підтримки»). Таким чином, застосування зазначених вище копінг-стратегій одночасно сприяє ефективному вирішенню професійних завдань фахівцями та зменшенню негативної емоційної напруги, що є психологічними умовами розвитку стресостійкості працівників, що надають соціальні послуги різним категоріям населення.

Більш ґрунтовно дослідженими є психологічні умови запобігання такому виду професійної деформації, як емоційне вигорання працівників соціальної сфери, що є наслідком переживання хронічного стресу в професійній

діяльності, через що акцентується увага на необхідності розвитку їхньої стресостійкості. Зокрема, І.В. Пиголенко та І.А. Месьянінова з'ясували, що робота у соціальній сфері вимагає від спеціалістів емоційної віддачі, психологічної напруги, внутрішньої організованості та вольової стійкості. За відсутності перерахованих вище властивостей, необхідної професійної підготовки та систематичного психологічного супроводу під час виконання професійної діяльності працівниками соціальної сфери, на їхню думку, емоційне вигорання настає індивідуально, причому в межах від року до трьох [15].

Л.В. Никоненко зауважила, що емоційні перенавантаження та підвищена відповідальність у професійній діяльності спеціалістів сфери «людина-людина», працівників соціальної сфери зокрема, переводить ці професії до «групи ризику», що, у свою чергу, потребує специфічного менеджменту, спрямованого на профілактику негативного впливу професійної діяльності на особистість [16]. Висловили своє погодження з попереднім твердженням Г.В. Залевський, Є.В. Галажинський та С.В. Умняшкіна, які звернули увагу на необхідність регулярного проведення профілактичних заходів щодо попередження емоційного вигорання представників «допомогаючих» професій (до яких належать і працівники соціальної сфери) шляхом цілеспрямованого психологічного впливу на розвиток таких особистісних властивостей, які сприяють розвитку стресостійкості фахівців [17].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому науковому напрямку. Високий рівень стресостійкості особистості є необхідною умовою ефективною професійної діяльності працівників, професії яких пов'язані з наданням різноманітних послуг населенню, зокрема соціальних. В Україні до професій соціальної сфери належать: соціальний педагог, фахівець із соціальної допомоги вдома, фахівець із соціальної роботи, соціальний працівник, соціальний робітник та державний соціальний інспектор. Професійна діяльність зазначених вище спеціалістів пов'язана певною мірою з певними специфічними стресорами. Адекватна і своєчасна реакція на останні прямо чи опосередковано визначається психологічними умовами розвитку їхньої стресостійкості.

Таким чином, аналіз психологічних праць, пов'язаних з дослідженням особливостей професійної діяльності фахівців, що надають соціальні послуги різним категоріям населення, та умовами підвищення рівня їхньої стійкості до професійного стресу, дав змогу визначити такі психологічні умови розвитку стресостійкості у працівників соціальної сфери: низький рівень особистісної тривожності, адекватно висока самооцінка, переважання інтернального локус контролю над екстернальним, оптимістичний стиль мислення, мотивація до надання допомоги іншим, саморозвитку та професійного зростання, досягнення успіху, компетентність у вирішенні конфліктів, моральна нормативність, а

також застосування проблемно-орієнтованих і просоціальних стратегій копінг-поведінки. Перспективи подальшого пошуку полягають у формуванні ефективної психологічної програми, яка спрямована на розвиток стресостійкості працівників, що надають соціальні послуги різним верствам українського населення.

Список використаних джерел

- Cooper C.L. Occupational stress among word process operators / Cary L. Cooper, Anna Cox // *Stress & Health*, V. 1, – 1985, – P. 87–92.
- Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. – М.: ИНФРА-М. – 2009. – 560 с.
- Водопьянова Н.Е. Синдром «выгорания» в профессиях системы «человек-человек» / Н.Е. Водопьянова // *Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности* / под ред. Г.С. Никифорова и др. – СПб.: Питер. – 2001. – 312 с.
- Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-ге видання / За заг. ред. проф. І.Д. Звереві. – Київ, Сімферополь: Універсум. – 2013. – 513 с.
- Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 80 «Соціальні послуги» / Міністерство соціальної політики України – Офіц. вид. Офіційний портал України: [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/1521/8453/8454/468515/>.
- Калашников Ю.В. Как избежать самовыгорания / Ю.В. Калашников // *Социальная работа в Украине: теория и практика*. – № 2, – 2003. – С. 186–191.
- «Телефон довіри»: соціальна робота з дітьми, молоддю та сім'ями. На шляху до нової соціальної технології в територіальній громаді м. Києва: інформаційно-методична збірка для спеціалістів соціальної роботи в територіальній громаді м. Києва / Івченко Н., Миколенко В., Шендеровський К. – К.: КМЦССМ. – 2003. – 90 с.
- Наугольник Л.Б. Тривожність у міжособистісних відносинах працівників міліції / Л.Б. Наугольник // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. – 2012. – № 2 (1). – С. 295–304.
- Грищенко С.В. Самовдосконалення майбутніх фахівців соціальної сфери: монографія / С.В. Грищенко. – Чернігів: ЧНПУ. – 2011. – 328 с.
- Дмишко О. Детермінанти та психологічні особливості локусу контролю особистості / О. Дмишко // *Наука і освіта*. – 2008. – № 8–9. – С. 47–51.
- Патинюк О.П. Відповідальність у структурі професійної моделі соціального працівника // *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. – 2005. – № 3. – С. 49–57.
- Агарков О.А. Технології соціальної роботи: навч. посіб. / О.А. Агарков, О.О. Яременко, О.М. Балакорева, Т.В. Бондар, О.М. Дікова-Фаворська та ін. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 584 с.
- Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта / Б.И. Хасан. – СПб.: Питер. – 2003. – С. 119–137.
- Асмаковец Е.С. Копинг-поведение и физиологические реакции на стресс социальных работников, обслуживающих пожилых людей на дому / Елена Сергеевна Асмаковец // *Социально-психологические проблемы профессионализации личности. Международная интернет-конференция 2011 г.* [Электронный ресурс]. – режим доступа: <https://sites.google.com/site/konfep/Home/2-sekcia/asmakovec4>.
- Пиголенко І.В., Месьянінова І.А. Емоційне вигорання фахівців із соціальної роботи РЦСССДМ / І.В. Пиголенко, І.А. Месьянінова // *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. – Вип. № 2 (14). – 2012. – С. 108–112.
- Никоненко Л.В. Феномен професійного вигорання у діяльності працівників допомагаючих професій та стратегії його подолання / Л.В. Никоненко // *Соціально-психологічні особливості діяльності працівників соціальної сфери: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* – Мелітополь, – 2007. – С. 111–116.
- Залевський Г.В. Синдром емоціонального вигорання як проблема самоактуалізації личности (в сфері допомагаючих професій) / Г.В. Залевський, Э.В. Галажинский, С.В. Умняшкіна // *Сибирский психологический журнал*. – 2001. – № 14–15. – С. 68–71.

Надійшла до редколегії 03.03.17

Ю. Теплюк

Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СТРЕССОСТОЙКОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОТНИКОВ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ

В статье с помощью теоретического анализа научных трудов зарубежных и украинских ученых определено особенности и психологические условия возникновения и развития стрессоустойчивости в профессиональной деятельности работников социальной сферы. Описано особенности профессиональной деятельности работников социальной сферы, обуславливающие специфику проявления стресс-факторов, которые, в свою очередь, связаны с определением психологических условий их возникновения и развития стрессоустойчивости.

Ключевые слова: психологические условия, стрессоустойчивость, социальный работник, социальная сфера.

Y. Teptiuk
M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF OCCURRENCE AND DEVELOPMENT OF STRESS TOLERANCE IN PROFESSIONAL ACTIVITIES OF SOCIAL WORKERS

The article presents the theoretical analysis of scientific works of foreign and Ukrainian scientists, which describes features and psychological conditions for appearance and development of stress resistance for social workers in their professional practice. The description of the features of professional practice of social workers, that determinate the specific manifestations of stress factors, which are related to the definition of psychological conditions of their occurrence and development of stress resistance has been done.

Key words: psychological conditions, stress resistance, social worker, social sphere.

УДК 159.9.072.5

В. Швець
Уманський об'єднаний міський військовий комісаріат

ДІАГНОСТИКА ТА УСУНЕННЯ ПРИЧИН ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ НА ШЛЯХУ СИСТЕМНОГО ПЕДАГОГІЧНО-БАТЬКІВСЬКОГО ПІДХОДУ

У статті розкриті головні аспекти утворення психосоматичних захворювань у поведінці людей та оптимально можливі способи їхнього усунення завдяки комплексним та злагодженим діям педагогічно-батьківського колективу.

Ключові слова: ткацтвотерапія, психосоматичні захворювання, девіантна поведінка.

Постановка проблеми. Формування анамнезу життя клієнта з ознаками гострої реакції на стрес та наслідки травмуючих подій дозволили діагностувати критично низький рівень міжособистісних стосунків та міжособистісної комунікації, виникнення психосоматичних захворювань. Психологічний супровід родин з діагностованими ознаками психосоматичних захворювань, дисоціальних родин та родин із погіршенням міжособистісних стосунків у системі педагогічно-батьківського підходу формування вимагає змістовного підходу до вивчення з метою зниження вторинних наслідків травматизації особи та усунення причин психосоматичних захворювань осіб. Створення системи участі в позаурочних мистецько-культурологічних арт-терапевтичних формах діяльності особи передбачає забезпечення умов для розвитку особистості людини та покращення міжособистісних стосунків між представниками родин та педагогічним колективом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що корекційна робота з людиною, в якій є проблеми з поведінкою, вважається одним з найважливіших напрямків у роботі психолога (А.Г. Антонова, Т.П. Вісковатова, Т.С. Гурлева.). Проте, робота психолога в навчальних закладах часто зупиняється на діагностиці та створенні бази даних статистики. Розробка індивідуальної корекційної програми повинна враховувати, що існує різниця між усвідомленням існуючих проблем самою особою та її оточенням (Б.О. Алмазов, Г.Г. Бочкарьов, О.Я. Чебикін). При існуванні чіткого запиту від клієнта робота психолога полягає в додатковій діагностиці, формуванні психологічного прогнозу, розробці корекційної програми, власне корекції відповідно до програми та аналізу її ефективності (К. Бютнер, І.М. Верцинська). Більш складною вважається ситуація, коли психологічний запит надходить від батьків або викладачів, які прагнуть змінити поведінку особи в умовах свого світобачення. У такому випадку ми маємо два запити: сформований від батьків (педагогів) та немотивований від самої особи, яка не має чіткого усвідомлення напрямку зміни своєї стратегії поведінки.

Особі вважають свою поведінку вимушеною за умови тих обставин, які склалися (Н.В. Чепелева, Д.І. Фельдштейн), і часто виступають заручниками обставин. Наслідками проявів перебування у вимушених

ситуаціях, які не влаштовують особу, можуть бути: девіантні прояви поведінки, психосоматичні захворювання, адукації, відкрита ворожість та здійснення правопорушень. Тому психологам необхідно провести роботу з батьками та однолітками таких осіб для встановлення можливої спадковості девіантної поведінки, проведенні паралелей між життєвими ідеалами батьків та дітей та визначення емоційного тону, в якому перебуває особистість та представники її родини. Однією із форм втечі від складних життєвих ситуацій, а також форма повідомлення, що домашня атмосфера не влаштовує особу, є виникнення психосоматичних захворювань.

Мета статті – пошук шляхів педагогічно-батьківського підходу до діагностики та ліквідації причин психосоматичних захворювань.

Викладення основного матеріалу дослідження. Психосоматичні розлади пов'язані зі збільшенням навантаження на психіку людини під дією соціального середовища, в якому діти та підлітки є найменш захищеними через свою емоційну чутливість [1, с. 14]. За відсутності підтримки батьків та близького оточення дитини посилюється рівень стресової ситуації.

Гіпертрофована емоційність сучасного підлітка, нарцисизм його особистості, в основі якого лежить надмірне захоплення своєю особою та відсутність підтримки в родині стають сприятливою основою, на якій розвиваються і прогресують стресові стани. Прогрес стресового стану, перебування у хронічному тоні апатії, горя, страху чи гніву призводить до виникнення психосоматичних захворювань. У таких сім'ях «...соматичні симптоми не стають заміщуючим вираженням витіснених емоцій, це нормальні фізіологічні прояви, що супроводжують емоції... Вони не усувають витіснену емоцію, вони супроводжують її. Це процеси пристосування організму...» [2].

Велику увагу слід приділяти ситуації всередині сім'ї підлітка [1, с.15]. В першу чергу, сім'я є тим рушійним ядром, яке здійснює найбільший вплив на дитину і спонукає її до певного стилю життєдіяльності. З метою визначення домінуючих форм поведінки та наявності почуття страху (перебування у тоні страху) було проведено експериментальне дослідження. В дослідженні взяло участь 113 респондентів віком від 13 до 16 років, які були розділені на дві групи: перша група –

це діти з психосоматичними захворюваннями (бронхіальна астма, гастрит, гастродуоденіт); друга група, контрольна – це учні без ознак психосоматичних захворювань. Для виконання емпіричної частини роботи були використані такі методики: методика «Страхи», методи прямого оцінювання учнів середніх та старших класів (за А. Пригожиним), методика «Опиши своє минуле», проєктивна методика «Малюнок сім'ї», проєктивна методика «Місце, де б я хотів бути». Ці дослідження

було опрацьовано ті піддано порівняльному аналізу. Аналіз результатів емпіричного дослідження засвідчив, що підлітки з психосоматичними розладами характеризувалися наявністю менших адаптаційних можливостей до стресових впливів та володіли меншим запасом ресурсів для розв'язання конфліктів. Опитування показало високі показники рівня загальної тривожності (табл.1).

Таблиця 1

Рівень тривожності та її прояви у різних сферах життєдіяльності досліджуваних експериментальної групи n = 113

Фактори	Низький рівень	Середній рівень	Підвищений рівень	Високий рівень
Загальні	15,30	30,70	46,10	7,60
Тривожність у школі	30,70	15,30	46,10	7,60
Переживання соціального стресу	15,30	7,60	69,20	7,60
Фрустрація потреби у досягненні успіху	30,70	23,00	38,40	7,60
Страх самовираження	30,70	7,60	46,10	15,30
Страх ситуації перевірки знань	53,80	7,60	23,00	15,30
Страх невідповідності очікуванням оточуючих	23,00	7,60	23,00	46,10
Низьке фізіологічне протистояння стресу	46,10	7,60	23,00	23,00
Проблеми і страхи в стосунках з вчителем	15,30	7,60	61,50	15,30

Це частково пояснюється тим, що у сімейних стосунках дітей із психосоматичними розладами є порушення емоційних контактів та їх недостатність. Основними наслідками емоційної дезадаптації в родинах можна виділити такі, як: відчай, депресія, недовіра до оточення, втрата надії на зміну ситуації, стигматизованість, наявність глибоких психологічних травм, замкненість, страх спілкування та впровадження своїх ідей та планів, зневіра в одержанні допомоги, зниження самооцінки, зниження рівня розвитку здібностей, безнадійність, відчуття психологічного зламу, страх втратити набуте уміння виживати в умовах насильства, злість, образа, відсутність жаги до життя. Особи, які характеризуються наявністю психосоматичних захворювань, мають особистісні риси, що припускають виокремлення для них особливих форм роботи та взаємодії в соціумі. До таких рис належать: невпевненість у собі, замріяність, відсутність індивідуальної харизми та лідерських якостей, альтруїзм, наївність, надмірна довірливість та доброта (вірять у те, що їм пропонують та обіцяють), залежність від інших людей (в скрутній ситуації може вживати алкоголь, наркотики), симбіоз із членами родини, гіпертрофоване почуття відповідальності перед іншими людьми, пристрасть до мандрів (бажання втекти з дому та втеча з дому в пошуках нового та цікавого), безініціативність, несамостійність, заляканість. При діагностиці рівня готовності до самостійного життя, професійної спрямованості діагностуються наступні дані: підлітки мають міфологізовані та примарні цілі щодо власного життя; мають низький рівень протистояння психологічному впливу (обирають професію, на яку вказують батьки); стратегічні напрями організації життєдіяльності визначені родинними психологічними моделями, набутими в своїй батьківській сім'ї; у визначенні тактики реалізації заданої стратегії превалює патерналізм; не вміють шукати

методів реалізації власних цілей; навички та вміння спілкування обмежені, особливо щодо людей, від яких вони залежать; домінуючим є почуття страху перед конфліктами, відсутність навиків визначити конфлікт та його розв'язання; низький рівень локус контролю (покладає надію не на себе, а на інших); відсутність практики самостійного прийняття рішень; високий рівень життєвих вмінь у сфері обслуговування членів родини. Такі прояви форм поведінки призводять до порушення ступеня взаємодії особистості й суспільства, групи й суспільства, особистості й групи. Порушення соціальних норм визначається хронічним емоційним тоном, в якому перебувають підлітки.

На першому етапі, якщо особа не звернулася по допомогу: образа на життя, що склалося так напружено і несправедливо; наявність дитячих психологічних травм та відповідних стигм; відчай; заляканість; звичка до порушення прав особистості; комплекс «Попелюшки» чи «Нікчеми» як надбання дитини з дисфункціональної сім'ї; депресію; відчуття повсякденності факту сімейних страждань, психологічну готовність до рабських умов життєдіяльності, примусу, приниження; відчуття того, що «терпець уривається!». На другому етапі, який характеризується зверненням за допомогою та подальше співіснування в умовах незадоволення (в родині): почуття спустошення, зневіри, закритості, почуття відчаю, почуття безнадійності виходу з нестерпних умов життя, самостигматизацію; страх переслідувань з боку кривдника, жах з приводу того, що думають люди, страх засудження з боку ближчого оточення, депресію, втомленість, безпорадність, потребу в опіці, допомозі, передачі відповідальності іншій особі чи установі.

Головною умовою допомоги особам із наявними психосоматичними захворюваннями є комплексна робота педагогічного колективу з батьками та близьким

оточенням особи. В рамках впровадження напрямку текстилетерапії в 2016 була відкрита студія «Народні ремесла» при Собківському НВК, яка передбачала одну із форм роботи – вечірні студії для дітей та батьків. Вечірні студії були розраховані, перш за все, на роботу з родинami із психосоматичними захворюваннями.

Робота в групах була здійснена як терапевтична, прогностична, інформативна для батьків та дітей. Головними функціями, які були поставлені в основу вечірніх студій, були корекційна, виховна, мотиваційна, пізнавальна, аксіологічна, естетична (табл. 2).

Таблиця 2

Функції терапевтичного впливу ткацтвотерапії

Функція	Характеристика	%
Корекційна	Корекція наслідків впливу асоціальних чинників виховання особистості; формування умінь позитивного ставлення до творів власної діяльності; аналіз проробленої роботи з точки зору можливих недоліків, складнощів та мотивування причин їхнього виникнення, прогнозування можливостей вирішення утворених проблем.	25,70
Рецептивно-розвивальна	Забезпечення активного пізнання світу та себе через отриману інформацію.	46,68
Виховна	Формування інтересів й потреб учнів.	39,90
Мотиваційна	Формування мотивів аналізу отриманої інформації з метою розвитку інтелектуальної сфери.	43,25
Пізнавальна	Забезпечення опанування новими умінями й навичками під час аналізу, опанування новими техніками роботи.	67,36
Аксіологічна:	Діагностика духовно-ціннісного потенціалу культурологічної спадщини.	58,36
Естетична	Вивчення творів культури, історії, мистецтва як формуючих складових етнокультурних складників.	89,99

Рис.1. Взаємодія текстилетерапії з іншими психодіагностичними та психотерапевтичними напрямками психології

Після трьох місяців роботи у вечірніх студіях та спостереженням за поведінкою та станом здоров'я підлітків групи вибірки під час основного навчально-виховного процесу, було діагностовано вплив методу.

Результати роботи вечірньої студії показали необхідність поєднання різних технік арт-терапії та різних форм у роботі психолога. Робота із підлітками має вищий показник результативності, ніж робота з дорослими, тому що для батьків учнів сільської школи характерним є низький рівень толерантності до особи психолога та психологічного консультування загалом. Страх перед усвідомленням наявності проблем у системі сімейного виховання та втручання у формування сімейних цінностей педагога для більшої частини родин респондентів провокує сильне нервово-психічне потрясіння та дезорієнтацію.

Події травматичного характеру в житті родин впливають на світосприйняття та почуття реальності, на

фрагментацію свідомості та неадекватному відновленню здатності до адаптації в зовнішньому світі, що відображається на співпраці з педагогами чи психологами. Робота із сім'ями, в яких є діти з психосоматичними захворюваннями в основному базується на основах травмофокусованої терапії та методу глибинного соціально-психологічного пізнання (за Т.С. Яценко). Тобто, таким чином і було сформовано систему взаємодії текстилетерапії з іншими діагностичними методами психокорекції та психотерапевтичними напрямками психологічної роботи спеціаліста навчального закладу. Врахування основ різних напрямків психологічного впливу дозволить отримати вищий показник терапевтичного впливу. Практична діяльність показала, що більшість технік та напрямків психотерапії є взаємодоповнюючими, що посилює психологічний ефект консультування (рис. 1).

Таблиця 3

Участь учасників арт-терапевтичного гуртка при Собківському НВК у мистецьких та мистецько-культурологічних заходах регіонального та всеукраїнського рівнів та створення персональних виставок робіт у 2010–2017 рр.

Назва заходу	Місце проведення
Міські та обласні виставки з нагоди Дня народження Т.Г. Шевченка.	м. Умань, м. Канів
Обласна виставка з нагоди 152-ї річниці перепоховання праху Т.Г. Шевченка на Чернечій Горі, м. Канів.	м. Канів
Виставка, присвячена Дню міста Умань.	м. Умань
Обласна виставка «Черкащина інвестиційна».	м. Умань
Виставка з нагоди українського козацтва.	м. Чигирин
Виставка, присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 60-річчю від дня утворення Черкаської області.	м. Умань, м. Черкаси
Обласна виставка, присвячена 69-й річниці визволення України від фашистських загарбників.	м. Умань
«Тобі, Черкащино», присвячена 60-й річниці утворення Черкаської області.	м. Умань
Всеукраїнський фестиваль «Млиноманія».	с. Печери, Вінницька область
Міжнародний мотофестиваль «Умань 5 доріг - це Україна» + майстер-класи.	с. Дмитрушки
Проект «Територія можливостей. Розвиваємо регіон разом» у рамках відродження народних ремесел на Бойківщині та популяризації сільського туризму.	с. Тустань, Сколівський район, Львівська область
Всеукраїнська виставка «Військово-польовий арт».	м. Київ
Всеукраїнська благодійна виставка-аукціон «Маю честь і талант».	м. Київ
Майстер-клас «Розвиваємося разом».	Собківський НВК
Психокорекційний арт-терапевтичний курс для дітей з кризових сімей.	Собківський НВК «
Майстер-клас у рамках проекту «Територія можливостей. Розвиваємо регіон разом» у рамках відродження народних ремесел на Бойківщині та популяризації сільського туризму.	с. Тустань, Сколівський р-н, Львівська область
Майстер-клас «Ткацтво-терапія – ламаємо стереотипи».	УДПУ імені Павла Тичини, м. Умань
Майстер-клас, присвячений заходам до Дня міста Умань.	м. Умань
Майстер-клас «Бачимо прекрасне».	НВК № 1, м. Умань
Майстер-клас в рамках еко акції Всеукраїнського фестивалю «Млиноманія».	с. Печери, Вінницька область
Виставка з нагоди Дня народження Т.Г. Шевченка.	УДПУ імені Павла Тичини, м. Умань
Постійно діюча виставка «Берегині дому».	Собківський НВК, с. Собківка
Виставка з нагоди українського козацтва.	м. Чигирин
Фестиваль «З Глибин Народних», присвячений Дню Незалежності України.	м. Переяслав - Хмельницький
Виставка, присвячена 10-й річниці ДІАЗ «Стара Умань».	ДІАЗ «Стара Умань»
«Шіди-Ріди Фест».	ДІАЗ «Стара Умань»
«ШеФест».	Село Моринці

Для клієнта важливим є результат роботи психолога, а не приналежність його до окремої психологічної школи чи виокремлення одного методу роботи. Знання основ різних психологічних шкіл дозволяє мати інструментарій, який є дієвим для різних типів клієнтів та різних запитів.

Для становлення особистості в сучасному суспільстві участь батьків є також незамінною. В сім'ї закладаються моральні, культурні та духовні підвалини, які формують особистість людини. Тенденцією до погіршення міжособистісних відносин між батьками та дітьми є низький рівень обізнаності дорослих в інноваційних тенденціях сучасності. Низький рівень освіченості дорослих мотивує їх відпускати дитину на вулицю в пошуках розваг та інформації, що знижує точки дотику в комунікативній сфері між поколіннями. Низький рівень уваги до системи виховання дітей формується в сучасних українських сім'ях у період з шести – семи років життя людини. Така тенденція негативно відображається на духовному розвитку життя людини та її інформативно-моральному наповненню. Відсутність родинних традицій (сімейні прогулянки, подорожі, години спілкування) мають заміну сухими неемоційними зустрічами дорослих з дітьми, випивками, розмовами із використанням нецензурної лексики, третирування в сім'ї, перегляд фільмів насильницького характеру, перегляд розважальних гумористичних телепрограм, що призводить до зниження морального рівня підростаючого покоління, зниження рівня освіченості та духовності. Це призводить до поширення девіантної та деліквентної форм поведінки серед молоді.

У період з 2010 до 2017 роки однією із форм розширення світогляду учнів із девіантною формою поведінки та дітьми зі психосоматичними захворюваннями стала виставкова діяльність. У межах роботи студії ткацтвотерапії учні мали можливість брати участь у виставках, проводити майстер-класи, персональні виставки робіт. Студійцями було взято участь в організації та проведенні мистецько-культурологічних

акцій, виставок, заходів місцевого, регіонального та всеукраїнського рівнів (табл. 3).

Таким чином, участь учнів у заходах сприяла пошуку тем для відновлення комунікації в родині та серед однолітків, пошуку ресурсів для реалізації задумів та планів.

Висновки з цього дослідження. Системний батьківсько-педагогічний підхід до діагностики причин психосоматичних захворювань та комплексна взаємодія з питань зниження рівня травматизації психіки осіб дозволяє сформувати систему пошуку ресурсів для реалізації дитини в соціумі. Активна діяльність психолога в рамках арт-терапевтичної роботи з ткацтвотерапії дозволила отримати результативність психотерапевтичного впливу на психічне здоров'я вихованців Собківського НВК. Вплив методики потребує додаткових досліджень та апробацій, що стане темою наступних публікацій.

Перспективи подальших досліджень. У подальших дослідженнях планується діагностика впливу ткацтвотерапії на зниження рівня психосоматичних захворювань у рамках здійснення авторського Всеукраїнського мистецько-культурологічного проекту «Військово-польовий Арт». «Військово-польовий Арт» виступає платформою соціально-психологічної адаптації осіб із ознаками психосоматичних захворювань та передбачає забезпечення умов для комунікації родин із травматичним досвідом, створення арт-терапевтичних студій, взаємодію із педагогами та арт-терапевтами різних рівнів. Передбачено діагностику впливу на здійснення психологічного консультування використання авторських методик ткацтвотерапії, розроблених автором статті.

Список використаних джерел

1. Психологическая характеристика подростков с девиантным поведением. Методическое пособие. – Симферополь, 2001. – 58 с.

Надійшла до редколегії 03.03.17

В. Швец

Уманский объединенный городской военной комиссариат, Умань

ДИАГНОСТИКА И УСТРАНЕНИЕ ПРИЧИН ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ НА ПУТИ СИСТЕМНОГО ПЕДАГОГИЧНО-РОДИТЕЛЬСКОГО ПОДХОДА

В статье раскрыты основные аспекты образования психосоматических заболеваний в поведении подростков и оптимально возможные способы их устранения благодаря комплексным и согласованным действиям педагогично-родительского коллектива.

Ключевые слова: терапия, ткацтвотерапия, психосоматические заболевания, девиантное поведение.

V. Shvets

Joint City Military Recruitment Office of Uman, Uman

DIAGNOSTICS AND ELIMINATION OF THE CAUSES OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS IN THE WAYS OF PEDAGOGICAL SYSTEM-PARENT APPROACH

The article reveals the main aspects of the behavior of psychosomatic diseases in adolescents and best possible ways to eliminate them through comprehensive and coordinated actions of pedagogical and parent team.

Key words: weave therapy, psychosomatic illness, deviant behavior.

УДК 159.9

В. Малюга, канд. іст. наук, с.н.с.,
С. Гришин, к.т.н.,
О. Тракалюк

Науково-методичний центр кадрової політики Міністерства оборони України, Київ

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються особливості використання поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України, обґрунтовуються та аналізуються найбільш ефективні напрямки застосування процедури опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України в сучасних умовах.

Ключові слова: поліграф, опитування з використанням поліграфа, персонал, кадрова безпека, Міністерство оборони України, Збройні Сили України, перевірка на поліграфі, скрінінг, службові розслідування.

Постановка проблеми. У житті сучасного суспільства опитування персоналу з використанням поліграфа відіграють досить специфічну, але важливу роль. Вони дозволяють підвищити ефективність заходів, спрямованих на забезпечення кадрової безпеки, боротьбу з корупцією, профілактику та запобігання протиправних дій, виявлення ворожої розвідувальної агентури, розкриття кримінальних злочинів та інше. Вирішення цих завдань в умовах сьогоденного збройного протистояння на території нашої держави має надзвичайно актуальний характер для Міністерства оборони України та Збройних Сил України.

Актуальність дослідження. На сьогодні використання поліграфа в роботі з військовослужбовцями та цивільним персоналом Міністерства оборони України та Збройних Сил України знаходиться на стадії свого становлення. В Україні фактично відсутні праці узагальнюючого характеру щодо роботи з поліграфом, а проблема його використання в Міністерстві оборони та Збройних Силах України у вітчизняному науковому середовищі взагалі ще не піднімалась, а тому потребує прискіпливої уваги з боку науковців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В цілому застосування поліграфа базується на суттєвому науково емпіричному і теоретичному підґрунті. Зокрема, в основі опитування з використанням поліграфа знаходяться сучасні методологічні положення психологічної науки, а саме теорії виявлення приховуваної інформації (П.М. Єршов, Є.А. Костандов, О.Р. Лурия, П.В. Сімонов, П. Бен-Шахер, Д. Фереди та ін.), принципи, методи, поняття психофізіології – прикладної галузі психологічної науки, що вивчає фізіологічні основи психічної діяльності і поведінки людини.

Теоретичним і практичним проблемам застосування поліграфа присвячена значна кількість робіт вітчизняних і закордонних вчених психологів, юристів: О.Р. Малхазова, С.І. Яковенко, В.І. Барко, В.А. Варламова, Ю.І. Холодного, А.Н. Обухова, В.М. Князєва, А.І. Скрипникова, І.С. Зубрилова, С.Н. Зерина, С.А. Яни, О.І. Мотляха, С.В. Поповічева, Г. Берланда, Р. Фергерсона та інших.

Крім того, в Україні протягом останніх 14 років було опубліковано низку вітчизняних наукових та навчально-методичних праць стосовно застосування поліграфа в практичній та юридичній діяльності [1, 2, 3, 4]. Активно ведуться наукові розробки застосування опитування з використанням поліграфа при роботі з кадрами силових відомств [5].

Аналіз наукових праць у сфері використання поліграфа свідчить про досить докладну теоретичну та методичну розробку проблем проведення опитування з використанням поліграфа за межами України. В той же час подібні дослідження українських фахівців тільки починають активно проводитись.

Мета статті. З огляду на вищезазначене, стаття має на меті обґрунтувати найбільш ефективні напрямки застосування опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Застосування поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України регламентується наказом Міністерства оборони України від 14.04. 2015 р. № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України". Основним завданням проведення опитування є забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади в структурні підрозділи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, а також підвищення ефективності проведення службових розслідувань у Міністерстві оборони та Збройних Силах України [6].

Згідно з цим наказом опитування персоналу Міністерства оборони та Збройних Сил України здійснюється за двома напрямками:

при підготовці кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України;

при проведенні службових розслідувань у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України [6].

Для повного розуміння проблеми використання поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України розглянемо особливості кожного з вищезазначених напрямків окремо.

Як відомо, сьогодні при прийомі на роботу (службу) завжди виникає необхідність з'ясування низки питань, пов'язаних з минулим та сучасним майбутнього співробітника, в інтересах виявлення серед кандидатів осіб, які можуть представляти для організації певну загрозу, тобто ті чи інші фактори ризику. Особливо важливим таким підхід стає при відборі кадрів для силових структур, а також відомств і підприємств, діяльність яких пов'язана з виконанням завдань стратегічного характеру і збереженням державної таємниці.

У вирішенні цього завдання, як свідчить світова практика проведення опитування з використанням

поліграфа, найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найефективнішим засобом є використання при роботі з кадрами – кандидатами на заміщення вакантних посад і працюючим персоналом так званих скрінінгів, тобто спеціальних перевірок на поліграфі, що дозволяють виявляти інформацію про обстежувану особу, яку вона з певних причин намагається приховати під час проходження обстеження, встановлення факту правдивості чи неправдивості наданих нею відомостей та отримання додаткової інформації про опитуваного.

Скрінінг (від англ. "screen" – просівати, перевіряти на благонадійність) – це перевірка на поліграфі, що здійснюється з метою оптимізації відбору кадрів, оцінки працюючого персоналу і превентивного виявлення його можливої нелояльності [7].

Як свідчить зарубіжний та вітчизняний досвід, скрінінгові випробування на поліграфі здійснюються в трьох випадках: при наймі на роботу; при періодичних (планових) перевірках працюючого персоналу; при вибіркових (позапланових) перевірках співробітників [3].

Такі опитування проводяться в основному за тестами, які обмежують біографічними відомостями та кваліфікацією кандидатів на службу і не стосуються їхнього особистого життя [8, с. 265].

На думку зарубіжних фахівців, це опитування є найбільш ефективним методом для виявлення кандидатів з високим ступенем ризику (тобто зі злочинним минулим, шкідливими звичками тощо). При цьому достовірність оцінки надійності персоналу коливається від 86 до 100% [8, с. 265].

При професійному доборі поліграф використовується в комплексі з іншими методами оцінки і доповнює їх. Особливо цінний профілактичний ефект опитування з використанням поліграфа, що спонукає до чесних відповідей кандидата, який надходить на службу, що стосуються окремих фактів його біографії, мотивації надходження на службу, шкідливих звичок і т.п. [8, с. 265].

Основними цілями проведення скрінінгових поліграфічних перевірок у процесі вирішення кадрових питань, пов'язаних із комплектуванням особового складу підрозділів Збройних Сил України, є якісний відбір, підбір і розстановка кадрів, насамперед для роботи в екстремальних умовах, підвищення ефективності діяльності підрозділів, надійності персоналу, попередження негативних явищ серед особового складу, оформлення допуску до державної таємниці та конфіденційної інформації, поновлення на службу в Збройних Силах України.

Мета періодичних і вибіркових скрінінгових випробувань персоналу на поліграфі – якомога раніше виявити порушення (невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, одержання будь-якої неправомірної вигоди, перевищення повноважень, розголошення конфіденційної інформації, порушення етики поведінки та ін.). Виявлення таких порушень дає змогу забезпечити своєчасне реагування та мінімізувати їх наслідки. Періодичні перевірки окремих категорій працюючого персоналу проводять із заздалегідь встановленою періодичністю (для персоналу з високим ступенем ризику – не частіше одного разу на рік; із середнім ступенем ризику – не частіше одного разу на три роки; з незначним ступенем ризику – не частіше одного разу на п'ять років). Ситуативно зумовлені перевірки проводять у випадках, коли суттєво змінюються обов'язки чи відповідальність працівника (наприклад, через надання особи доступу до матеріальних носіїв секретної інформації, надання особі права розпорядження фінансовими ресурсами, призначення на керівну посаду тощо).

Вибіркові перевірки здійснюють позапланово, якщо одержано сигнали про серйозні недоліки в роботі підрозділу, порушення фінансової дисципліни, крадіжки та зловживання, а також у разі погіршення результатів роботи за основними показниками. Вибіркове тестування персоналу таких підрозділів зазвичай дає важливу нову інформацію про групи корпоративного ризику, новий погляд на ситуацію [3].

Сучасні вітчизняні науковці, які досліджували проблеми, пов'язані з використанням поліграфа для вирішення завдань кадрової роботи та добору персоналу органів внутрішніх справ України, у тому числі й керівної ланки, стверджують, що поліграф є одним з найбільш дієвих засобів зменшення кадрового ризику, пов'язаного з відбором персоналу [9, с. 54–57, 63–66, 132–135, 169–172, 215–219].

Основний аргумент на користь широкого застосування поліграфа в практиці кадрової роботи і в профілактичних заходах – це об'єктивність реєстрованих процесів і можливість за короткі терміни отримати інформацію, яку або взагалі не можливо, або дуже важко і дорого у фінансовому плані отримати традиційними засобами [10].

У той же час при прийомі на військову службу в Збройних Силах України на цей час активно використовуються переважно стандартні види відбору кандидатів: спеціальна, медична, психологічна перевірки. Однак, незважаючи на комплексність цих методів, проблема підвищення ефективності професійного відбору стоїть так само гостро, як і в інших країнах, і до теперішнього часу повністю не вирішена.

Процедура поліграфічних перевірок запроваджена у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України лише наприкінці 2015 року. Відповідно до наказу Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України", використання поліграфа під час підготовки кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України може здійснюватися для отримання інформації про:

виявлення ознак приховування чи викривлення анкетних даних, окремих фактів біографії;
ознаки алкогольної залежності, вживання наркотичних та (або) психотропних речовин без призначення лікаря;
приховані мотиви прийняття (вступу) на військову (державну) службу, призначення (переміщення) на посади номенклатури призначення Міністра оборони України;
наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;
вчинення об'єктом опитування протиправних дій, порушення стосовно нього кримінального провадження;
виявлення контактів з членами злочинних організацій;
виявлення участі у діяльності заборонених громадських об'єднань, членства в політичних партіях, наявності виду на проживання (іншого документа), що підтверджує право на тривале проживання на території іншої держави;

розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію [6].

Доцільно наголосити, що поліграф, як засіб забезпечення кадрової безпеки, крім вищеперерахованого, може вирішувати завдання як контролю тих, хто влаштовується, так і профілактики правопорушень за рахунок періодичних перевірок осіб, які вже працюють. Тобто, скрінінгова перевірка є також стримуючим фактором при здійсненні антисоціальних, кримінальних вчинків.

Разом з цим скрінінг дає можливість швидко виявити як позитивні, так і негативні аспекти стосунків обстежуваного за попередніми місцями роботи, при наявності конфліктних ситуацій – причини, що породили їх. Можливо уточнення етичних засад опитуваного, його ставлення до армії, особливостей поведінки під час служби. На підставі поліграфічних перевірок можливо встановити наявні міжособистісні стосунки обстежуваного як всередині колективу, так і між ним та його керівництвом.

Крім того, світова практика свідчить, що опитування з використанням поліграфа є одним з найбільш дієвих сучасних методів, спрямованих на підвищення ефективності та забезпечення своєчасності службових розслідувань. Зазначені технології неодноразово підтвердили свою доцільність і тривалий час успішно використовуються у більш ніж 75 країнах, серед яких США, Ізраїль, Великобританія, Японія, Туреччина, Бельгія, Канада, Китай, Польща, Болгарія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чорногорія, Росія, Білорусь, Молдова, країни Балтії та інші [9, с. 158, 206-207, 221; 11].

Зазначимо, що процедура службового розслідування у ЗС України передбачає застосування перш за все традиційних методів його проведення, а саме:

отримання від військовослужбовців та працівників усних чи письмових пояснень, необхідних документів, довідок, консультативних та експертних висновків;

ознайомлення і вивчення, в тому числі з виїздом на місце події, відповідних документів, у разі потреби зняття з них копій та долучення до матеріалів службового розслідування;

отримання інформації, пов'язаної із службовим розслідуванням, від юридичних і фізичних осіб з дотриманням вимог чинного законодавства на підставі запиту посадової особи, яка призначила службове розслідування [12].

Натомість, як свідчить практика проведення службових розслідувань, інформація, що міститься у цих документах, не завжди має об'єктивний характер, а тому не дозволяє повною мірою встановити всі обставини розслідуваного правопорушення, що, відповідно негативно впливає на ефективність проведення службових розслідувань та їх результати.

Накопичений досвід використання поліграфа під час проведення розслідувань дає підстави стверджувати, що застосування цього науково-технічного приладу сьогодні – практично єдина процедура роботи з ідеальними слідами відображення, підтверджена своєю ефективністю на практиці. Саме вони є ключовими у формуванні уявлення й відтворення особою інформації про подію, що відбулася, оскільки "ідеальні сліди – це реконструювання індивідом образу того чи іншого предмета (об'єкта), інформація про який зберігається в довготривалій пам'яті" [13, с. 33].

Сучасні вітчизняні дослідники проблем застосування поліграфа стверджують, що опитування з використанням поліграфа дозволяє не лише визначити найбільш перспективні напрями здійснення розслідування, виявити винних осіб і фактичні докази їх протиправних дій, але і, що не менш важливо, захистити невинних,

зняти необґрунтовані підозри та звинувачення з осіб, непричетних до вчинення події, що розслідується. Окрім цього, воно забезпечує отримання додаткової інформації, яка прямо або побічно пов'язана з розслідуванням і забезпечує можливість швидкої оцінки достовірності отриманої інформації та проведення якісного розслідування в установлений строк [14].

Відповідно до наказу Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 використання поліграфа під час проведення службових розслідувань може здійснюватися "для отримання інформації про:

звужування кола ймовірно причетних осіб до події, що перевіряються;

виявлення можливості причетності об'єкта опитування до підготовки або вчинення правопорушення;

правдивість інформації, наданої об'єктом опитування; напрямки здобуття доказів про підготовку або вчинення правопорушень;

механізм і спосіб здійснення правопорушення; підготовку до вчинення корупційних та інших протиправних дій з боку посадових осіб;

наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;

ознаки небезпеки, незаконних посягань, пов'язаних із виконанням об'єктом опитування посадових обов'язків; розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію" [6].

Звичайно, всі обставини, що встановлюються, не можуть бути оцінені з використанням поліграфа. Нагадаємо, незалежно від форми проведення, опитування з використанням поліграфа має ряд обмежень, зокрема, пов'язаних із тривалістю подібних досліджень (не більше 2–3 годин), що унеможлиблює фізично перевірку всіх нюансів, що містяться у поясненнях суб'єкта. Тому перед поліграфологом повинні ставитися завдання першочергового з'ясування найважливіших, ключових аспектів пояснень особи, що перевіряється.

До предмету перевірки на поліграфі можуть бути включені пояснення будь-яких учасників службового розслідування. Однак найчастіше необхідність проведення опитування з використанням поліграфа виникає по відношенню до особи, яка скоїла правопорушення чи подію. При цьому ключовим є питання про добровільність чи обов'язковість участі особи в дослідженні.

Зазначимо, що до останнього часу домінувала думка про виняткову добровільність цієї процедури у всіх випадках [15]. Ця думка узгоджується з існуючими нормами, за якими надання пояснень під час службового розслідування є правом, а не обов'язком особи. Однак все більш вираженою і обґрунтованою стає інша позиція, за якою участь персоналу в опитуванні з використанням поліграфа під час проведення службового розслідування чи перевірки, у разі потреби, має бути обов'язковою [16].

Зрозуміло, що поліграф не в змозі вирішити всі проблеми, пов'язані з проведенням службових розслідувань, але, безперечно, він дозволяє істотно підвищити їх ефективність. При всіх позитивних моментах, необхідно враховувати, що опитування з використанням поліграфа не повинні підміняти інші традиційні методи розслідування, які дають фактичні докази. Вони мають доповнювати один одного і проводитися в комплексі. Загалом застосування поліграфа під час службових розслідувань робить дізнання більш якісним, сприяє захисту прав і свобод громадян.

Безумовно, наведений перелік напрямків використання поліграфа у Міністерстві оборони України та

Збройних Силах України не можна вважати закінченим. Життя постійно вносить свої корективи і доповнення, з'являються нові витончені способи незаконних діянь, але при вмілому використанні поліграфа завдання виявлення негативних моментів буде успішно вирішено.

Отже, з огляду на зарубіжний досвід та наявні вітчизняні здобутки, на сучасному етапі основними напрямками впровадження поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України є його використання у кадровій сфері та при проведенні службових розслідувань. Поряд з традиційними методами проведення кадрового відбору та службових розслідувань, застосування нових технологій – опитування з використанням поліграфа у роботі з особовим складом, дозволяє методологічно та методично забезпечити необхідний рівень кадрової безпеки і, водночас, профілактичної роботи з персоналом.

Висновки з цього дослідження. Застосування процедури опитування з використанням поліграфа у роботі з персоналом Міністерства оборони та Збройних Сил України слід здійснювати згідно з чинними нормами права та у відповідності з вимогами, визначеними відповідним наказом Міністерства оборони України. Важливо усвідомлювати, що результати, отримані в ході опитування з використанням поліграфа, не є підставою для відмови у призначенні на посаду або звільнення з посади і не тягнуть щодо опитуваного ніяких заходів, які б порушували його законні права та свободи, проте можуть і повинні служити підставою для проведення додаткової перевірки.

Таким чином, впровадження у діяльність оборонного відомства України процедури проведення опитувань персоналу з використанням поліграфа дасть змогу підвищити якість прийняття кадрових рішень щодо військово-випробованих та державних службовців у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, запобігти змінам у цьому процесі, стане запорукою позитивних змін у реформах, які вже тривають.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому матеріали статті мають сприяти вдосконаленню системи організації та проведення процедури опитування з використанням поліграфа персоналу Міністерства оборони та Збройних Сил України.

В. Малюга, канд. ист. наук, с.н.с.,

С. Гришин, к.т.н.,

О. Тракалюк

Научно-методический центр кадровой политики Министерства обороны Украины, Киев

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛИГРАФА В МИНИСТЕРСТВЕ ОБОРОНЫ УКРАИНЫ И ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ

В статье освещаются особенности использования полиграфа в Министерстве обороны и Вооруженных Силах Украины, обосновываются и анализируются наиболее эффективные направления применения процедуры опроса персонала с использованием полиграфа в Министерстве обороны и Вооруженных Силах Украины в современных условиях.

Ключевые слова: полиграф, опрос с использованием полиграфа, персонал, кадровая безопасность, Министерство обороны Украины, Вооруженные Силы Украины, проверка на полиграфе, скрининг, служебные расследования.

V. Maliuha, PhD in History, Senior Researcher,

S. Hryshyn, PhD in Technical Sciences,

O. Trakaliuk

Scientific and Methodological Centre for Personnel Policy of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv

BASIC AREAS OF THE POLYGRAPH USE IN THE MINISTRY OF DEFENSE AND THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article highlights the features of the polygraph use in the Ministry of Defense and the Armed Forces of Ukraine. The most effective areas of application of personnel survey using the polygraph in the Ministry of Defense and the Armed Forces of Ukraine in modern conditions have been justified and analyzed.

Key words: Polygraph, survey with the use of polygraph, personnel, personnel security, Ministry of Defense of Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, polygraph testing, screening, official investigations.

Список використаних джерел

1. Барко В.І. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник [В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, Д.І. Нікіфорчук, П.П. Підюков]. – К. : Київський юридичний інститут, 2005. – 244 с.
2. Делікатний С.К. Використання поліграфа в діяльності органів внутрішніх справ: [навчально-методичний посібник] / Делікатний С.К., Половнікова Ж.Ю. – К., 2001. – 109 с.
3. Мотлях О.І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування: [монографія] / О.І. Мотлях. – К. : Освіта України, 2012. – 394 с.
4. Мотлях О.І., Усіков І.П. Практика призначення та проведення судових психофізіологічних експертиз й експертних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа (методичні та практичні рекомендації): посібник / О.І. Мотлях, І.П. Усіков. – К. : Освіта України, 2015. – 210 с.
5. Морозова Т.Р. Використання комп'ютерних поліграфів у кадровій роботі органів і підрозділів внутрішніх справ України: навч.-метод. посіб. / Т.Р. Морозова, І.О. Моцонелідзе, Д.З. Моцонелідзе; за ред. І.П. Краюка. – К.: Атіка, 2006. – 120 с.
6. Наказ Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України".
7. Князев В., Варламов Г. Полиграф и его практическое применение: Учеб. пособие / В. Князев, Г. Варламов. – М. : «Принт-Центр», 2012. – 859 с.
8. Варламов В.А. Детектор лжи. 2-е изд. – М. : ПЕР СЭПресс, 2012. – 352 с.
9. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст]: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 244 с.
10. Український поліграфологічний журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpolygraph.org>.
11. Мовчан Д.А. Питання імплементації в Україні зарубіжних підходів до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у процесі розкриття та розслідування злочинів / Д.А. Мовчан // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 5. – С. 256–262.
12. Наказ Міністра оборони України від 15.03.2004 № 82 "Про затвердження Інструкції про порядок проведення службового розслідування у Збройних Силах України" (із змінами).
13. Салтєвський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): [навч. посіб.] / М.В. Салтєвський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
14. Рогатюк І.В. Кримінально-процесуальне закріплення використання поліграфа (детектора брехні) у слідчій практиці [Електронний ресурс] / І.В. Рогатюк – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgjibis_64.exe?
15. Мягких Н.И. Правовые и методические аспекты использования полиграфных приборов в кадровой работе / Н.И. Мягких // Вестник МВД России. – 2004. – № 4. – С. 27.
16. Холодный Ю. Правовые аспекты применения полиграфа при работе с кадрами / Ю. Холодный // Политика. – 2005. – № 7. – С. 9–10.

Надійшла до редколегії 16.12.2016

УДК 159.9

В. Малуґа, канд. істор. наук, с.н.с.,
А. Кравченко,
Д. Зубовський

Науково-методичний центр кадрової політики МО України, Київ

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ДЕТЕКЦІЇ ОБМАНУ

У статті здійснено ретроспективний аналіз становлення інструментального підходу до детекції обману. Розкрито історію становлення та розвитку, що налічувала численні моменти коливання наукової думки. Висвітлено ключові теоретичні та практичні напрацювання науковців, що лягли в основу сучасної методології опитування з використанням поліграфа.

Ключові слова: обман, поліграф, ретроспективний аналіз, асоціативний експеримент, опитування з використанням поліграфа.

Постановка проблеми. Сучасні процеси, викликані переходом України до європейських стандартів, зумовлюють необхідність впровадження принципово нових методів забезпечення кадрової безпеки, ефективного попередження правопорушень у сфері державної безпеки, викорінення корупційної системи у більшості державних структур. У межах цього процесу, як свідчить світовий досвід, особливої актуальності набули методи інструментальної детекції обману, що в нашій країні в основному представлені у вигляді опитування з використанням поліграфа.

Актуальність дослідження. На сьогодні поліграф та пов'язаний з його використанням комплекс методичних процедур набули значного поширення по всьому світу. Наразі, перевірки на поліграфі проводяться більш ніж у 60 країнах світу, серед яких загальновізнаним лідером є США [7, с.94]. Однак, не зважаючи на позитивний світовий досвід, у нашій країні і до тепер використання поліграфа викликає численну кількість дискусій та протиріч як серед науковців, так і пересічних громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання застосування поліграфа, у тому числі й історичні аспекти розвитку інструментального підходу до детекції обману, в тій чи іншій мірі, розглядалися у працях таких науковців, як: П.В. Мочагін [5], В.А. Варламов [2], В.М. Князев [7], С.І. Оглоблін, О.Ю. Молчанов [9], та інші. Неодноразово ці питання піднімалися науковцями і у вітчизняних періодичних виданнях. Однак, аналіз цих праць свідчить, що до сьогодні серед вітчизняних науковців питання щодо історії становлення та розвитку інструментального підходу до детекції обману не знайшли остаточного висвітлення. На нашу думку, така ситуація обумовлена як певними відголосками радянської ідеологічної пропаганди, так і недостатнім розумінням значення багаторічного процесу розвитку ідей прикладної психології та психофізіології, що стоять в основі процедури опитування з використанням поліграфа. Саме необхідності вирішення останнього і визначило мету нашої роботи.

Метою статті є висвітлення ретроспективного аналізу становлення інструментального підходу до детекції обману та його основних теоретичних та практичних напрацювань.

Викладення основного матеріалу дослідження. Проблематика виявлення обману та створення методів диференціації правдивих повідомлень від дезінформуючих з давніх часів отримала статус необхідної в суспільстві. Як вказує В.А. Варламов, необхідність у створенні відповідних методів "виникла відразу після створення перших проблисків суспільного ладу, а саме, коли колективна діяльність стала реальністю, коли доля

однієї людини стала залежати від сумлінності іншої" [2, с.8]. В силу цих обставин, розпочинаючи із стародавніх часів людство невпинно розробляло та вдосконалювало системи отримання інформації про правду та обман. Цей процес відбувався безперервно та найчастіше відображав епоху, релігійні вірування та соціальні вподобання тогочасного соціуму.

Так, одним з найдавніших методів встановлення правдивості можна вважати ордалію (від лат. *ordalium* – вирок, суд) – ритуальне випробування, що виключало можливість безпосереднього винесення вироку людиною [5, с.128]. Ця процедура здобула необмежену поширеність серед ранніх суспільств та була присутня майже у всіх народів на перших етапах становлення їх культури. Вона відображала силу релігійних вірувань тогочасного населення та в основному базувалася на уявленні про "світову справедливість", що в змозі захистити невинну особу та покарати винну.

Різноманітні версії таких ордалій були описані в стародавній Греції, дохристиянській Скандинавії, Німеччині, Ісландії, Японії, Індії, Полінезії та Африці [7]. До найбільш широко представлених можна віднести: ордалії із застосуванням розпеченого заліза та ордалії із застосуванням кип'ячої води. Саме два цих підходи в різноманітних варіаціях склали основу архаїчного права у більшості країн Європи. Так, створена за часів Ярослава Мудрого найдавніша збірка державних законів "Руська Правда", дозволяла застосування ордалій у суперечках між громадянами та вказувала, що "позивач може... вимагати, щоб відповідач виправдався випробуванням залізом... а якщо позов вартує півгривні..., то водою" [4, с.20]. Подібні ж описи застосування ордалій можна зустріти у "Польській Правді", чеському "Праві Конрада" та сербському "Законі Стефана Душана", що робило їх один із ключових елементів судових систем цих країн [7, с.20].

Крім широко представленого застосування заліза та води в історії представлені й менш відомі ордалії, більшість з яких були виключно специфічними для певних регіонів світу. Так, відомий юридичний психолог та дослідник історії виявлення обману П.Тровілло повідомляє про такі специфічні ордалії, як випробування балансуванням (*ordeal of the balance*) та випробування червоною водою (*ordeal of the red water*) [10]. Кожне з цих випробувань розвивалось ізольовано та відображало релігійні вірування місцевого населення. Зокрема, випробування червоною водою було поширено у тубільських племенах Західної Африки та обумовлювалось наявністю у місцевій флорі рослини, що наразі відома ботанікам як "Erythrophleum ordale". Саме кора цієї рослини, яка вважалася священним фетишем, визначала сутність ордалії та на думку тубільців забезпечувала "справедливість" прийнятого рішення.

Окрім ордалій в історії людства яскраво проявився й інший, більш "психологізований" підхід до виявлення обману, який у своїх висновках скоріше базувався на помічених об'єктивних закономірностях, ніж архаїчних віруваннях. Цей підхід відображав загальне імпліцитне уявлення про взаємозв'язок між фізіологічними проявами обману та емоціями.

Так, ще в давнину, було встановлено, що страх перед викриттям і, як наслідок, покаранням, супроводжувався певними змінами динаміки фізіологічних функцій, які доступні зовнішньому спостереженню. Наприклад, помітивши, що сильний страх знижує активність секреції слинних залоз, стародавні китайці вкладали до рота підозрюваної особи жменю сухого рису або рисової муки. Тримавши цю субстанцію в роті підозрюваний повинен був вислухати інкриміновані йому звинувачення. У тому випадку, якщо після певного періоду часу рис або мука залишалися сухими, судді виносили вирок, що підозрюваний обманує і як наслідок визнавали його винним [2, с.8]. Подібного роду випробування виявилися стійкими до змін епох та активно використовувалися у часи Середньовіччя іспанською інквізицією. Щоправда, в цей період замість рису підозрювана особа повинна була проковтнути шматок сиру чи сухого хліба [18].

Особливу роль в якості інформативного фізіологічного "параметра обману" відігравали особливості динаміки частоти пульсу та кровонаповнення артерії. На близькому сході цей параметр ще в глибоку давнину активно використовувався для виявлення подружної невірності [2; 5]. Методика перевірки була надзвичайно простою. Спеціально тренувана людина прикладала палець до артерії підозрюваної особи та називала імена осіб, які теоретично могли виступати в ролі коханця. Коли лунало значиме ім'я, у підозрюваного, в результаті сильного емоційного напруження, різко змінювалися як частота пульсу, так і кровонаповнення артерії.

Проте, використання цього параметра не є виключно специфічним для близького сходу. Свідчення про його застосування зустрічаються протягом всієї історії людства та відображені в різноманітних художньо-літературних творах різних епох. Так, Плутарх у своєму творі "Порівняльні життєписи" повідомляє про випадок, коли знаменитий грецький лікар і анатом Ерасістрат за допомогою реєстрації пульсу зумів виявити приховане кохання царевича Антіоха до своєї мачухи Стратоніки та, як наслідок, встановити істинну причину його хвороби [8]. Цей же сюжет, з мінімальними змінами, описується в книзі "Декамерон" відомого італійського письменника епохи Відродження Дожовані Бокачо та у середньовічній літературній збірці "Римські діяння" [1].

Більш чітке уявлення про зв'язок між об'єктивними показниками пульсу й обманом та застосуванням цього зв'язку при виявленні останнього було сформовано у Новий час Даніелем Дефо. У своєму трактаті під назвою "Ефективний проект безпосереднього попередження вуличних пограбувань і припинення будь-яких інших заворушень ночами", який вийшов у світ у 1730 р., Д. Дефо констатував, що "у злодія існує тремтіння у крові, яка, якщо нею зайнятися, викриє його". В силу цього він радив, не зважаючи на сміливий вираз обличчя чи неправдиву мову злочинців "захопити зап'ястя та прощупати їх пульс ... тріпотіння серця, нерівний пульс, раптове серцебиття очевидно... повинно визначити що він є злочинцем" [18].

Розглянуті вище способи виявлення обману в основному базувалися на імпліцитних, теоретично не осмислених переконаваннях. Відсутність теоретичного уявлення та наукового осмислення всього складного механізму психофізіологічних реакцій, їх внутрішньої

природи в організмі людини не дозволяли в повній мірі оцінити їх можливість практичного застосування [7].

Лише в середині XIX ст. таке осмислення стало можливим. Бурхливий розвиток фізіології та створені умови для розвитку технічних засобів ("гемодинамометр" – 1828 р. та "сфігмоманометр" – 1896 р.) забезпечили можливість проведення багатьох значних досліджень, що все частіше звертали свою увагу на конкретні проблеми обману [18]. Особливий інтерес у цьому контексті представляють роботи видатного італійського фізіолога Альфреда Моссо, що здійснювались з 1875 до 1896 року.

У своїх експериментах А. Моссо не приділяв безпосередню увагу дослідженню проблеми обману, проте зробив багато спостережень, які згодом лягли в основу інструментальних методів його виявлення. Зокрема, виконуючи багато ретельних експериментів, досліднику вдалося створити узагальнену концепцію взаємозв'язку між емоційним станом людини (зокрема станом страху) та змінами її фізіологічних параметрів [16]. Як зазначав сам автор, фізіологічні зміни під час переживання людиною стану страху, інколи були настільки значимими, що інші "фізіологи були надзвичайно здивовані", розглядаючи репродуктивні криві опублікованих експериментів [16].

За результатами своїх досліджень А. Моссо зробив висновок, що варіації, які з'являються у кров'яному тискові під час страху набагато більші ніж у результаті впливу простих звуків чи будь-яких інших аудіальних подразників [16].

У цей же час видатний психіатр та криміналіст Ч. Ломброзо розпочав активну роботу по впровадженню наукових методів у практичну діяльність кримінальної поліції. Результати цієї роботи дослідник у 1895 р. опублікував у своїй знаменитій книзі "Злочинна людина", де окрім самих випадків перевірок, ретельно описав використаний інструментарій – гідросфігмограф. Як повідомляється, за допомогою цього приладу Ч. Ломброзо точно встановив, що підозрювана особа не причетна до пограбування, але винна у крадіжці паспортів і інших документів [7].

Крім того, у 1902 р. Ч. Ломброзо за допомогою інструментальних методик виявлення обману, вдалося вперше довести в суді непричетність особи, яка звинувачували у зґвалтуванні та зґвалтуванні п'ятирічної дівчинки. В ході розслідування цієї справи дослідник вперше застосував методологію, яка зараз широко відома як "метод нейтральних-значимих запитань". У якості значимих подразників використовувались зображення вбитої дівчини, а у якості нейтральних – ряд зображень інших дітей [7].

З кінця XIX ст. паралельно з дослідженнями фізіологів по виявленню обману стали з'являтися роботи дослідників, які для досягнення цієї ж цілі, в першу чергу, апелювали до психологічних знань. Цьому багато в чому посприяв тогочасний бурхливий розвиток прикладної психології та створені перші експериментально-психологічні методи діагностики психіки людини. Одним із таких методів діагностики став асоціативний експеримент.

Перше дослідження пов'язане із використанням асоціативного експерименту для діагностики психічних процесів було опубліковане у 1879 р. англійським вченим Френсісом Гальтоном в другому виданні наукового журналу Brain, під назвою "Психометричні експерименти" [12]. Саме в цій роботі видатний вчений заклав підвалини методології асоціативного експерименту, яскраво продемонструвавши діагностичне значення часу асоціативної реакції для висвітлення прихованих від об'єктивного спостереження психічних процесів.

Відразу ж за Ф. Гальтоном, проблема асоціацій та їх вивчення почала активно досліджуватись у лабораторії експериментальної психології Лейпцизького університету під керівництвом Вільгельма Вундта. Було проведено ряд досліджень, у ході яких сформульовано основну методологію проведення асоціативного експерименту. Асоціативний експеримент Ф. Гальтона зазнав суттєвої модифікації та був доведений до майже стандартизованої форми, яка у подальшому почала активно використовуватись не лише в дослідницьких, але й практичних цілях.

Так, перша спроба застосування асоціативного експерименту в практиці виявлення обману належить М. Вертгеймеру, який в рамках своєї дисертаційної роботи відобразив серію експериментів по застосуванню асоціативного експерименту для встановлення "емоційних комплексів", пов'язаних з "кримінальною провиною злочинця" [20]. Вченим було встановлено, що час реакції на слова-подразники, які безпосередньо пов'язані з афективною подією, відрізняються від часу реакції на слова-подразники нейтрального характеру (не пов'язані з подією). Ці спостереження дозволяли виявляти осіб, які мають в своїй пам'яті пов'язані із злочином афективні сліди (деталі, обставини), та ефективно диференціювати їх від осіб, що не мають до цього злочину жодного відношення [20].

Ці дослідження в подальшому знайшли своє відображення у науковій роботі американського психолога Р. Йоркса, який провів серію експериментів, спрямованих на перевірку можливості застосування асоціативного експерименту для виявлення обману та встановлення приховуваних знань. У цих експериментах досліджуваному було дозволено потай відкрити одну з двох коробок, що містили певне наповнення, а дослідник намагався за допомогою серії асоціативних реакцій визначити, яка саме коробка була відкрита. Дослідження встановили чітку закономірність збільшення часу реакції між словом-стимулом та асоціацією під час повідомлення обману [21]. Проте, сам Р. Йоркс зазначав, що в цих дослідженнях він ще не оволодів методом до кінця і тому результати волюб розглядати лише як проміжні та такі, що потребують подальшого уточнення.

Уточнення цих результатів здійснили Г. Ліч та М. Весба, які опублікували ретельний кількісний та якісний аналіз цього методу. Використовуючи аналогічну процедуру, вони перевірили стійкість результатів на максимально доступній кількості респондентів. Результати їх кількісного аналізу узгоджувались з результатами попередніх досліджень, підтверджуючи наявність чіткого взаємозв'язку між повідомленням обману та збільшенням часу реакції під час асоціативного експерименту. Особливо важливим аспектом цього дослідження була спроба експериментаторів проаналізувати якісну сторону відповідей, а саме характер слів, якими досліджувані реагували [13].

Однак, не зважаючи на бурхливий розвиток асоціативний експеримент так і став ключовим методом виявлення обману. В цьому значну роль відіграли нові напрацювання в галузі інструментальних методів виявлення обману. Так, на початку ХХ ст. австрійський фізіолог А. Беннусі детально дослідив взаємозв'язок між обманом та декількома фізіологічними параметрами, у тому числі артеріальним тиском, пульсом та частотою дихання. Зокрема, у своїх дослідженнях динаміки процесу дихання вчений прийшов до висновку, що частота дихальних циклів та співвідношення тривалості вдиху до тривалості видиху змінюється, коли обстежуваний обманює [7]. За результатами своїх досліджень А. Беннусі

у 1913 р. виступив з доповіддю на другій зустрічі Італійського психологічного товариства в Римі, у якій заявив про можливість встановлення обману за допомогою реєстрації дихання майже із 100-відсотковою точністю.

Разом з європейськими вченими, які працювали над проблемою розвитку інструментального підходу до виявлення обману, аналогічні дослідження проводили і їх американські колеги. Так, в 1908 р. професор Гарвардського університету Гуго Мюнстерберг, опублікував книгу "З місця свідка", де запропонував з метою виявлення змін в емоційному стані підозрюваного або відповідача проводити дослідження з реєстрацією трьох фізіологічних характеристик: дихання, кров'яного тиску та шкірно-гальванічної реакції (один з різновидів електродермальної активності і показник електропровідності шкіри). Для вимірювання шкірно-гальванічної реакції Мюнстерберг використовував гальванометр – прилад для вимірювання сили гальванічного струму, заснований на спостереженні магнітних дій, вироблених цим струмом.

У цей же час почав свої дослідження в області інструментальної детекції обману один зі студентів Гуго Мюнстерберга – Вільям Марстон. З 1915 р. він проводив наукові дослідження, в ході яких за допомогою сфінгоманометра і стетоскопа реєстрував систолічний кров'яний тиск, ставлячи запитання на значущі (релевантні) і нейтральні теми. Реєстрацію отриманих показників В. Марстон проводив від руки, малюючи криву, яка слугувала у подальшому для оцінки наявності чи відсутності обману. Розроблений в цих дослідженнях метод отримав назву "тест діагностики обману за допомогою кров'яного тиску" [7].

Наукові напрацювання вченого були активно використані під час Першої світової війни. Саме тоді В. Марстону, як психологу і члену науково-дослідного комітету Сполучених Штатів, було доручено дати оцінку можливостей методів інструментальної "детекції обману" в рамках боротьби з німецьким шпигунством. Група психологів, до якої входив У. Марстон, вивчивши тодішній рівень розвитку психофізіологічної детекції обману, констатувала, що "тест діагностики обману за допомогою кров'яного тиску", був найбільш ефективним з існуючих на той час методів детекції; його результативність досягала 97% [9].

Науково-дослідний комітет запропонував контррозвідці США впровадити в свою діяльність інструментальну "детекцію обману", а Вільяма Марстона призначити спеціальним агентом Міністерства оборони США по використанню інструментальної "детекції обману" з метою боротьби з німецькою агентурою. Проте, з урахуванням швидкого закінчення війни, Міністерство оборони США залишило цю пропозицію без особливої уваги.

Серед піонерів техніки поліграфічних перевірок необхідно назвати співробітника поліції штату Каліфорнія Джона Ларсона, який у 1921 р. сконструював перший прообраз професійного поліграфа та запропонував одну з перших методик його використання – у подальшому ця техніка задавання запитань стала відомою як тест релевантних-нейтральних запитань. Основна аргументація такого типу дослідження базувалася на припущенні, що винна особа буде демонструвати підвищену фізіологічну реакцію на запитання, пов'язані із злочином, в той час як невинна особа буде відображати невелике розходження в силі фізіологічної реакції на запитання будь-якого типу. Пристрій Дж. Ларсона виглядав доволі громіздким (довжина 152,4 см., висота 76,2 см., вага 12,3 кг), проте дозволяв одночасно вимірювати та записувати у випробуваного кров'яний тиск, серцеві скорочення, частоту пульсу і зміни в диханні [7]. За допомогою цього пристрою в період з 1921 по 1923 рр.

досліднику вдалося обстежити 861 особу і виявити більше 200 злочинців [14]. За результатами цих перевірок дослідником було опубліковано цілу низку наукових та науково-популярних робіт як у спеціалізованих журналах так і виданнях для широкого загалу, що дозволяє розглядати Дж. Ларсона як особу, яка зробила найбільше для інформування громадськості про застосування інструментальних методів виявлення обману.

Ще однією особою яка мала вирішальне значення для інструментального підходу до виявлення обману є Леонард Кілер, який в 30-х роках минулого століття розробив перший прообраз сучасного поліграфа і організував його серійний випуск. Цей пристрій одночасно записував пульс, зміну об'єму крові, та дихання, а в 1939 році був додатково оснащений каналом реєстрації шкірно-гальванічної активності. Саме введення каналу шкірно-гальванічної реакції робило цей прилад унікальним та значно підвищувало інформативність отриманих результатів. Пристрій Л. Кілера, був першим інструментом, придбаним ФБР [7;15].

Окрім ФБР поліграф Л. Кілера, використовувався ним у Чиказькій криміналістичній лабораторії – першому підрозділі по використанню поліграфа в системі правоохоронних органів. До 1935 р. Кілер обстежив близько двох тисяч підозрюваних у скоєнні злочинів та розробив першу стандартизовану методику під назвою “тест піку напруги” [15].

У 1945 р. один з найвідоміших у світі поліграфологів американець Джон Рейд, узагальнивши досвід попередників, створив поліграф, який крім кров'яного тиску, пульсу, дихання і опору шкіри реєстрував тремор м'язів ніг і передпліччя. Така реєстрація відбувалася за допомогою сенсорів руху, вмонтованих під підлокітниками і сидінням поліграфного крісла. А вже у 1947 р. він розробив методику контрольних питань (control question technique), включивши контрольне запитання в існуючу методику перевірок і нейтральних запитань. Дж. Рейд вважається “батьком контрольних запитань” (запитань порівняння), хоча і до нього практично всіма фахівцями в області “детекції обману” використовувалися, так звані, питання порівняння в тій чи іншій формі [17].

Як Л. Кілер так Дж. Рейд у своїх перевірках підкреслювали роль поліграфа в якості пристрою для допиту та стверджували, що “справжнім детектором обману” є екзаменатор, який керується своєю підготовкою та попереднім досвідом [7]. Цей підхід, з його відсутністю стандартизації та припущенням про специфічну поведінку при повідомленні обману, піддавався жорсткій критиці. У відповідь на цю критику, Клів Бакстер, студент Л. Кілера та Дж. Рейда, розробив першу стандартизовану методику перевірки (“метод порівняння зон”) та цифрову систему підрахунку поліграм [10]. Ці введення значно підвищили точність та надійність результатів. Окрім цього він суттєво скоректував формулювання запитань, що задавалися та пояснив роботу поліграфа в термінах концепції психологічної установки.

Подальший розвиток застосування поліграфа відбувався у напрямі підвищення точності реєстрації фізіологічних показників та розробленні нових методів тестування. У 1968 р. на п'ятому щорічному семінарі Кілеровського інституту поліграфа Дж. Янкі вніс пропозицію щодо

комп'ютеризації поліграфа, а вже у 1974 р. ця ідея була реалізована в електронних поліграфах серії “Polyscribe” компанії “Stolting” [3, с. 62].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, підсумовуючи вищезазначене можна констатувати, що інструментальний підхід до виявлення обману мав тривалу історію становлення та розвитку, що налічувала численні моменти коливання наукової думки.

Перспективи подальших досліджень. Результати дослідження перспективно використовувати під час розробки навчальних планів для підготовки спеціалістів поліграфа. Зокрема, результати статті можуть бути використані в межах теми “Історичні аспекти становлення інструментального підходу до детекції обману”.

Список використаних джерел

1. Бокаччо Дж. Декамерон / Пер. с ит. А. Веселовского. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2013. – 640 с.
2. Варламов В.А. Детектор лжи / ГУВД Краснодарского края. – Краснодар: «Советская Кубань», 1998. – 368 с.
3. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності : проблеми та перспективи [Текст] : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.) – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 60–62
4. Марданов Д.А. Психофизиологическое исследование ситуативной дезинформации в условиях психологического отбора (В системе правоохранительных органов) : дис. канд. псих. наук: 19.00.02 / Марданов Дамир Ансарович. – Уфа, 2002. – 137 с.
5. Мочагин П.В. Психофизиологическое исследование как разновидность метода выявления скрываемой информации : понятие и сущность / П.В. Мочагин // Вестник Удмуртского университета. – 2012. – №2. – С. 128–135.
6. Романченко Ю.А. “Божий суд” как поиск справедливости / Ю.А. Романченко // Известия Южного федерального университета. Технические науки. – 2005. – № 6. – С. 222–225.
7. Полиграф и его практическое применение: Учеб. пособие / В. Князев, Г. Варламов. – М.: «Принт-Центр», 2012. – 859 с.
8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Плутарх. – М.: Академия наук СССР, 1964. – 503 с.
9. Оглоблин С.И. Инструментальная “детекция лжи” (проверки на полиграфе): академический курс / С.И. Оглоблин, А.Ю. Молчанов – Ярославль : Ньюанс, 2004. – 464 с.
10. Backster C. Polygraph professionalization through technique standardization / C. Backster // Law and Order. – 1963. – Vol. 11. – №. 4. – P. 63-64.
11. Daniels C.W. Legal aspects of polygraph admissibility in the United States / C. W. Daniels // Handbook of Polygraph Testing. – 2002. – P. 327-338.
12. Galton F. Psychometric experiments / F. Galton // Brain. – 1879. – Vol. 2. – №. 2. – P. 149-162.
13. Leach H.M. Some tests by the association reaction method of mental diagnosis / H.M. Leach, M.F. Washburn // The American Journal of Psychology. – 1910. – Vol. 21. – № 1. – P. 162–167.
14. Larson J.A. Lying and its detection: A study of deception and deception tests / J.A. Larson, G.W. Haney, L. Keeler – Chicago, IL : University of Chicago Press, 1932. – P. 99.
15. Matte J.A. Forensic psychophysiology using the polygraph: Scientific truth verification, lie detection. / J.A. Matte – New York : JAM Publications, 1996. – 709 p.
16. Mosso A. Fear / A. Mosso., 1896. – 330 p.
17. Reid J.E. Truth and deception: The polygraph (lie-detector) technique. / J.E. Reid, F.E. Inbau – Williams & Wilkins, 1977 p.
18. Segrave K. Lie detectors: a social history. / K. Segrave – McFarland, 2003 p.
19. Trovillo P.V. A history of lie detection / P.V. Trovillo // Journal of Criminal Law and Criminology (1931–1951). – 1939. – Vol. 29. – №. 6. – P. 848-881.
20. Wertheimer M. Experimentelle Untersuchungen zur Tatbestandsdiagnostik. / M. Wertheimer, J. Klein – Arch. f. d. ges. Psychol. – 1905. – № 6. – P. 59–131
21. Yerkes R.M., Berry C.S. The association reaction method of diagnosis / R.M. Yerkes, C.S. Berry // Amer. J. Psychol. – 1909. – № 24. – P. 22–37.

Надійшла до редколегії 16.12.2016

В. Малюга, канд. истор. наук, с.н.с.,

А. Кравченко,

Д. Зубовский

Научно-методический центр кадровой политики МО Украины, Киев

В статье осуществлен ретроспективный анализ становления инструментального подхода к детекции обмана. Раскрыта история становления и развития, насчитывавшая многочисленные моменты колебания научной мысли. Освещены ключевые теоретические и практические наработки ученых, которые легли в основу современной методологии опроса с использованием полиграфа.

Ключевые слова: обман, полиграф, ретроспективный анализ, ассоциативный эксперимент, опросом с использованием полиграфа.

V. Maliuha, PhD in History, Senior Researcher,

A. Kravchenko,

D. Zubovskyi

Scientific and Methodological Centre for Personnel Policy of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF FORMATION OF INSTRUMENTAL APPROACH TO DECEPTION DETECTION

The article contains a retrospective analysis of formation of instrumental approach to deception detection. The article reveals the history of formation and development containing a lot of moments of scientific thought fluctuations. Article deals with the key theoretical and practical achievements of scientists who laid the foundation for modern methodology of the survey using polygraph.

Keywords: deception, polygraph, retrospective analysis, associative experiment, a survey using polygraph.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 2(37)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Responsibility for the opinions given, statements made, accuracy of the quotations, economical and statistical data, terminology, proper names and other information rests with the authors. The Editorial Board reserves the right to shorten and edit the submitted materials. Manuscripts will not be returned.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,7. Наклад 300. Зам. № 216-7860.
Вид. № В1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 07.05.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02